

Uppsala domkyrkas yttre resning under höggotiken

Av NILS SUNDQUIST

Under mina studier genom åren av gotikens intåg på norra Mälarstranden har jag alltmer funnit hur nödvändigt det är att klarlägga Uppsala domkyrkas utseende, både till det yttre och till det inre, under den konstepok kyrkan tillkom, höggotiken. Mycket tyder på att Uppsala domkyrka och dess byggnadshytta haft betydelse för utformningen av de kyrkor, som då uppfördes ute i den uppländska provinsen, ärkestiftets kärnland. Ej lätt är att utskilja den påverkan domkyrkan haft på landskyrkorna i planbildningen, men i vissa goticerande former i övrigt har man rättighet att i domkyrkan och dess byggnadshytta se den arkitektoniska källa, ur vilken bygdekyrkorna och deras anonyma mästare hämtat inspiration. I några uppsatser i årsboken *Uppland* (1958, 1960 och 1961) har jag sökt göra trolig vissa gotiska detaljformers proveniens från den mäktiga stiftshelgedomen.¹

Uppsala domkyrkas rangställning inom svenskt medeltida arkitekturbestånd är obestridd. Detta byggnadsverk är ett av de få inom gammalsvenskt område, som präglas av kontinentalt sett fullgångna höggotiska former. Hela kyrkoplanen med sina mått och differentierade indelning, korplanen med sin utsökt modellerade kapellkrans, arkadernas höjd och högkyrkans mäktiga resning, pelarbasernas omsorgsfulla huggning och knippepelarnas rika profiler, kapیتالens strama elegans och kragstenarnas skulpturala rikedom — någon sådan »klassisk» gotik finns inte i Sverige mer än i Uppsala domkyrka. Linköpings domkyrka, i viss mån också Skara domkyrka, kan sägas stå vid Uppsalas sida — kanske kan Linköpings t. o. m. ställvis överträffa Uppsala skulpturalt —, men

den stora *enhetligheten* i anläggningen, så viktig för ett gotiskt byggnadsverk, för fram Uppsala i dess särställning.

I likhet med huvudparten av kontinentens katedraler är Uppsala domkyrka en basilika — liktydigt med att mittskeppet hämtar ljus från egna fönster i högpartiet —, vilket gör att de högsta byggnadsdelarna måste ha en nöjaktig försträvning. Därmed ha vi kommit in på en viktig fråga, nämligen Uppsala kyrkas yttre utseende. Hur var kyrkans högpartier i förstone stabiliserade? Motsvarades domkyrkans höggotiska interiör av en ytterarkitektur med fria strävbågar, fialer och andra höggotiska element? Spörmålet är så mycket betydelsefullare som man kunnat förvänta att annan kyrkoarkitektur i domkyrkans influensområde, låt oss säga på norra Mälarstranden, skulle ha inspirerats till besläktade former åtminstone någon gång. När så icke synes vara fallet, eller med andra ord: när stiftets huvudkyrka stilistiskt icke förmått inspirera en enda av de övriga kyrkorna inom stiftet till åtminstone viss grad av arkitektoniskt överdåd, frågar man sig hur huvudkyrkan i förstone själv såg ut.

Det torde för forskningen förbli en av de mest svårlösta frågorna, när det gäller Uppsala domkyrkas yttre, att klarlägga den primära byggnadskroppens strävsystem. Domkyrkan har nämligen dessvärre så ofta förändrats på denna punkt att den, som ger sig i kast med spörmålet, alltmer misströstar om att kunna komma till restlös klarhet. Domkyrkoforskningen 1935 rekonstruerade ett primärt strävsystem, bestående av slutna, ovan sidoskeppens vattentak förhöjda tryckmurar, följaktligen ej öppna strävbågar.² Först sent under 1500-talet med dess tysk-baltiska stilströmningar skulle de ha ersatts av de fialbaserade öppna bågar, som ses på bilder av domkyrkan från 1600-talet. Det tredje stadiet blev återgång till slutna murar i och med Tessin-Hårlemans återställningsarbeten efter branden 1702. Det fjärde systemet blev det zettervallska med öppna långbågar utför hela sidoskeppstaken. En femte etapp finns för övrigt att se på kyrkan nu i och med de konkavmurar av Tessin-typ, som vid provarbeten i och för det av Ragnar Östberg uppgjorda restaureringsförslaget uppmurats på sydsida och kring korrundel. Fyra förändringar med för varje gång bortbilning av

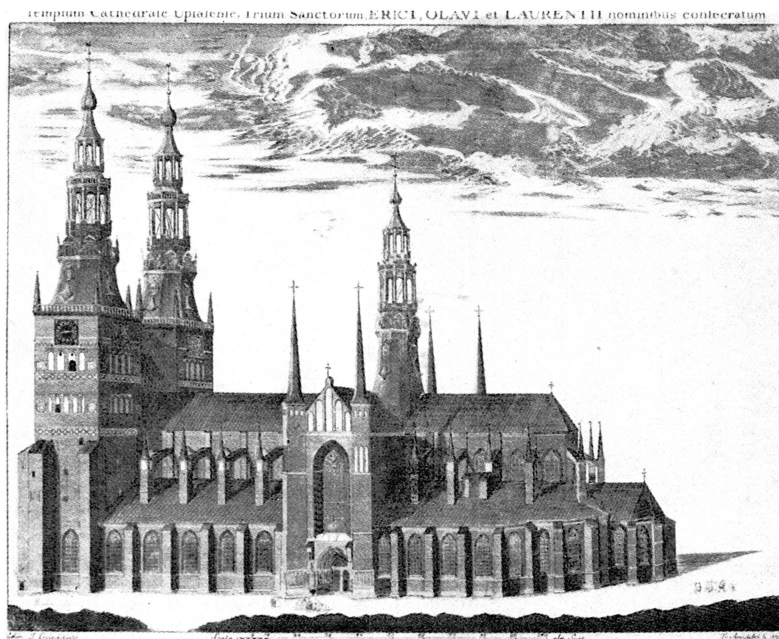

Bild 1. Uppsala domkyrka, enligt kopparstick i J. Peringskiölds »Monumenta Ullerakerensia» (tryckt 1719). Bilden visar domkyrkans utseende vid slutet av 1600-talet, dvs. före branden 1702.

det föregående strävmurverket — vem kan våga tro att något eller några spår av ursprungssystemet från höggotiken skall finnas kvar?

Om Uppsala domkyrkas ålder har den vetenskapliga striden stått förhållandevis livaktig. Arkitekturhistorikerna äro dock försvarligt överens i de viktigaste frågorna.³ Vad som kan uttalas är att domkyrkobygget var i gång på 1290-talet, möjligen med några förberedande arbetsår dessförinnan. Byggnadsarbetet pågick under hela 1300-talet; kyrkans kropp stod färdigmurad och övertäckt i full utsträckning vid tiden omkring år 1400. Domkyrkan, ännu utan torn, invigdes tredjedag pingst 1435. Datumet är sent, men ett ras i långhuset 1402 kan ha fördröjt färdigställandet. Beträffande de olika byggnadsdelarnas tidsmässiga uppmurning synes

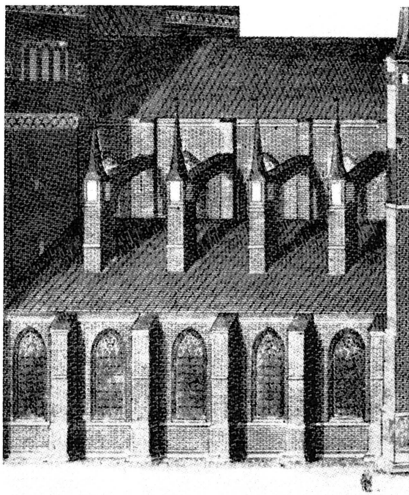

Bild 2. Detalj ur föregående bild med de från pelare utgående öppna strävbågarna å långhusets norra sida. Märk kartuschblindingarna på pelarnas överdelar. Jfr bild 3.

man vara överens om att transeptet först anlades, därefter korpartiet och slutligen långhuset. Av allt att döma har den mästare, från vilken beställningen gjordes, redan från början projekterat kyrkoplanen i den form och utsträckning, som kom att bli domkyrkans ännu bevarade.

Förklaringen till att Uppsala domkyrka planlades med så stora mått kan vara att metropoliten av Uppsala och hans kapitel ville ha en rikshelgedom, som i storlek och magnificens icke stod de övriga grannländernas efter. Lunds domkyrka hade i sin ståtliga skepnad uppförts under 1100-talet, Nidarosdomen hade fått sin vida form under 1200-talet; intressant är att konstatera att medan Uppsala domkyrkas huvudportal bar S:t Eriks bild, kom sidportalerna att uppbära bilder av S:t Lars och S:t Olov, den förra Lundakyrkans titulärhelgon, den senare Nidaroskyrkans. Uppsala kyrkas utformning kan även förklaras av det intresse för kyrkan, som utvecklades inom den besuttna ätten Ängel.⁴

Det kan likväl vara skäl att, jämsides med det sagda, erinra om några andra faktorer, som i sin mån kan ha bidragit till att Uppsala kyrkan fick sin rika, differentierade plan, nämligen de höga uppgifter som tillkom denna kyrka. Domkyrkans primära uppgift

var att vara ärkesäteskyrka för den svenska kyrkoprovin sen, den skulle tillika vara kröningskyrka för Sveriges konungar. Kyrkans självklara roll var att vara stifts kyrka för Uppsala ärkestift. Slutligen skulle den, under de stora årliga folkmötena i Uppsala, ersmässan på våren och distingen på vintern, till gudstjänst m. m. kunna i viss utsträckning hysa den stora marknadsmenigheten. Schematiskt sett kan sägas att kyrkans »lokaler» för de olika uppgifterna grupperade sig så att den stora korsmitten utgjorde kröningskyrkan, högkoret ärkebiskopens och hans kapitulares kyrka och långhuset, slutligen, menighetskyrkan. Genom både högkorets och långhusets indelning i sidokapell gavs utrymmen för stiftelser m. m., alltsammans vanliga företeelser i medeltidens katedraler och andra storkyrkor.⁵

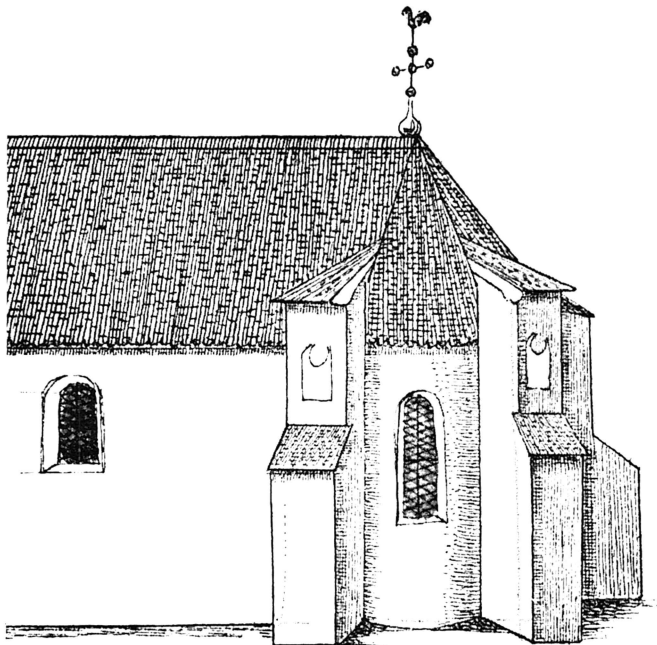

Bild 3. Koret å Bond-Arnö kyrka, enligt J. Hadorphs avritning, 1680-talet. Kortriåonen, vars stråpelare har kartuschblinderingar, dateras till 1575. Jfr bild 2.

Bild 4. Uppsala domkyrka, efter foto från 1870-talet, dvs. före restaureringen 1885–1893. T. v. skymtar Trefaldighetskyrkans långhus.

När nu en diskussion skall föras om domkyrkans utseende, dvs. dess yttre resning, under höggotiken, det långa skedet från 1200-talets slut till 1400-talets mitt — då de sengotiska inslagen med tornbygget m. m. tillkommer — är det, såsom inledningsvis antydes, icke möjligt att de frågor, som komma till debatt, skola kunna ges en slutgiltig tolkning. Studien är att betrakta som ett inlägg i diskussionen om domkyrkokroppens höggotiska ursprungsform, jämförd, så långt det låter sig göra, med annat höggotiskt material, i huvudsak från Mälardalen.

Medan forskningen kring Uppsala domkyrka i väsentlig mån uppehållit sig vid grundläggning, planutveckling och skulptur, har en mycket minimal debatt förts om kyrkobyggnadens yttre arkitektur.⁶ Det kan vara värt att även denna blir föremål för en omprövning. Med några få ord må ännu en gång uttalas vad spørsmålet egentligen gäller: hade kyrkan ytterarkitekturen berikande öppna strävbågar eller vanns nöjaktigt vederlag för högpartierna på annat sätt? Båda försträvningstyperna, den synliga eller den dolda, finns i riklig utsträckning inom den kontinentala

gotik, från vilken Uppsala domkyrka hämtat sin arkitektoniska särart.

När de tidigaste avbildningarna av Uppsala domkyrka på 1600-talet komma, framträder domkyrkan med omisskännlig katedralisk karaktär. Till intrycket bidrar tvillingtornen med sina sirliga barockspiror från början av nämnda århundrade. De över sidotaken stående öppna strävbågarna, den mäktiga takryttaren över korsmitten och transeptkontreforternas sirliga »spetsar» förstärka intrycket. Bäst framträder katedralsmässigheten på det kända kopparsticket hos J. Peringskiöld i hans »Monumenta Ullerakerensia», tryckt 1719, bild 1.⁷

Vid ett försök att teoretiskt diskutera fram domkyrkans ursprungskropp kan Peringskiölds bild lämpligen bli utgångspunkt. Först kan de spirkrönta tornkropparna vid västfronten tas bort, därefter den sirliga takryttaren över korsmitten och så »spetsarna» både på transeptkontreforterna och på de öppna strävbågarna. Fråga är om man inte har rättighet att avlägsna även de öppna

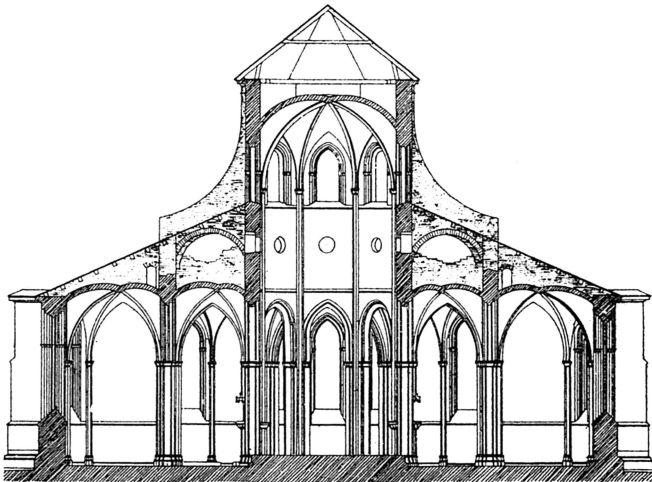

Bild 5. Sektion genom Uppsala domkyrka före restaureringen 1885-1893. De konkava strävmurarna, tillkomna vid återställandet efter branden 1702, vila på under sidoskeppstaken dolda tryckmurar, som i sin tur hämta vederlag från sidoskeppskapellens mellanmurar. Jfr bild 13.

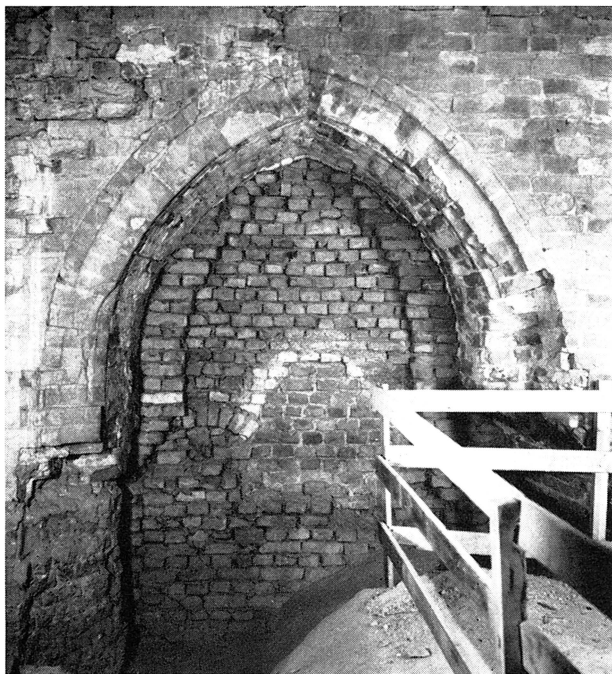
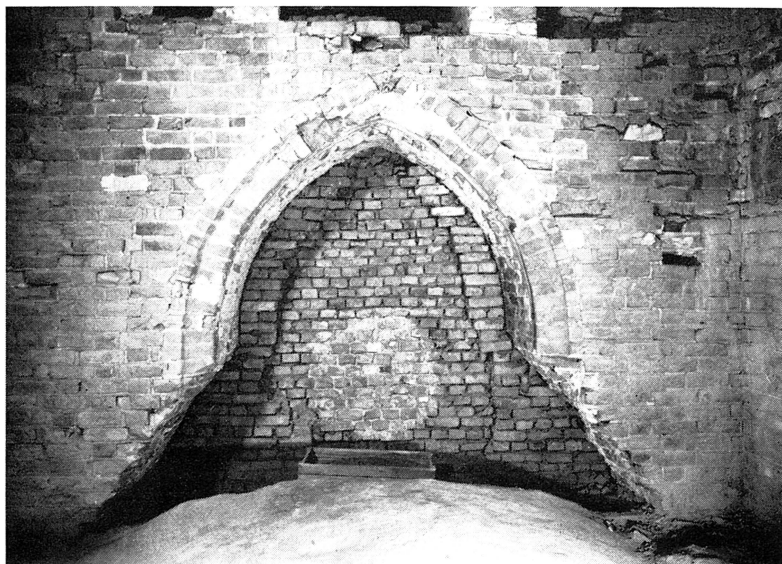

Bild 6 och 7, text
sid. 15, nederst.

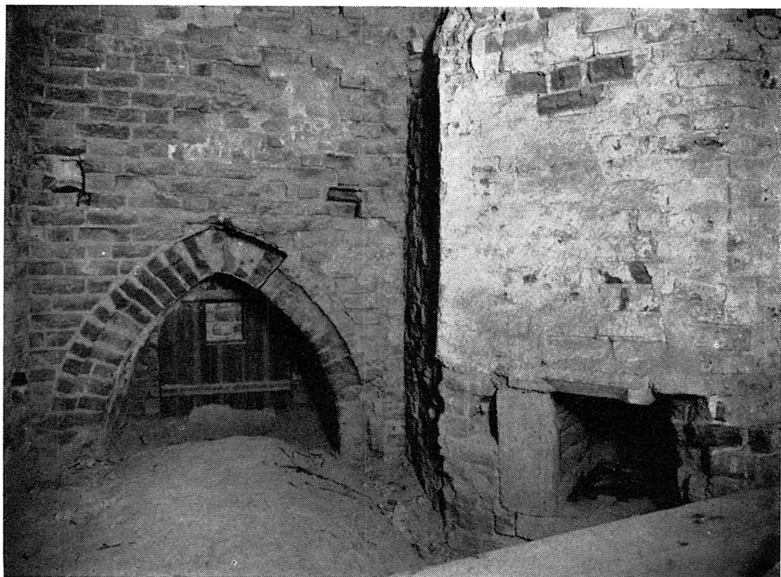

Bild 8. Det östra, smalare fönstret till ljusgården å korets sydsida; t.h. trapphuset i ljusgårdens nordöstra hörn; samtliga fönster å bild 6–8, återfinnas å Oxenstiernska gravkorets vind. Foto 1949.

strävbågarna. Motivet härför skulle djupast vara att dylik öppen strävbågstyp med sitt tysk-baltiska särmärke arkitektoniskt onöjaktigt sluter an till den ursprungliga byggnadskroppen, så länge man vill hävda att denna i princip är icke-tysk. I domkyrkans plan och resning tyder mycket på att kärnkyrkan hämtar sina förebilder från fransk höggotik. Är en sådan slutsats berättigad, drivs man att förmoda att de öppna strävbågarna tillkommit i ett senare byggnadsskede, under den ovannämnda epok, då tysk-baltiska drag börja göra sig alltmera förnimbara på norra Mälarsestranden. Tiden är 1400- och 1500-talen. Kort sagt: stilistiskt äro de öppna strävbågarna i farozonen när det gäller Uppsala domkyrkas höggotiska skede.

Bild 6. Västra fönstret till ljusgården å korets södra sida; jfr domkyrkans plan, bild 16. Foto 1949.

Bild 7. Mellersta fönstret till ljusgården å korets sydsida. Foto 1949.

Bild 9. Kleristoriemurens sydsida vid västligaste travén; i bildens mitt den ursprungliga förkroppningen av västgaveln före tornbygget; t.v. södra tornets västmurs insida; t.h. skymtar det västligaste kleristoriefönstret och längst ner kalkstensdropplisten till vattentaket över sidoskeppen, linjerande med övre partiet till det sår, som uppkom då västgavelns vattentaksupplag bortbilades vid tornbygget under 1400-talet. Foto 1943.

De öppna strävbågarna har tidigare, som ovan berörts, satts i tvivelsmål av domkyrkoforskningen, och man har, vad den höggotiska tiden beträffar, stannat inför ett strävsystem av mera sluten karaktär. Som skäl härför har bland annat anförts att de öppna strävbågarnas »pelare», utom det att de haft klar tysk-baltisk karak-

Bild 10. Västligaste kleristoriefönstret å södra långhusfasaden, nu dolt av södra tornet; fönstrets västligaste del skyntar å bild 9. Foto 1943.

tär, haft kartuschartade blinderingar under spirkrönet. Dessa bära ett sent stildrag och hänföras till 1500-talet; det öppna »bal-tiska» strävsystemet bör snarast ha tillkommit först under Johan III:s arbeten vid domkyrkan efter branden 1572.⁸ Frångående det nämnda systemet har man tagit fasta på de slutna strävmurar vid korkapellkransens västmur, som ses dels å den ovan nämnda bilden hos Peringskiöld, dels å några andra bilder av domkyrkan från 1600-talets slut. Den slutna tryckmuren, vars högdrel mot

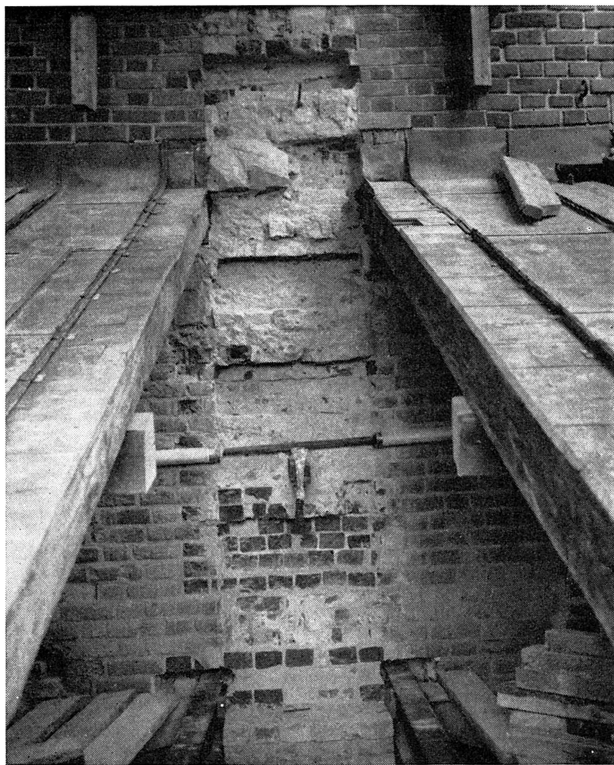

Bild 11. Valvtryckpunkt å södra långhusfasadens högmur; yttersidan med de mursår, som framkom vid avlägsnandet av strävmurverket från restaureringen 1885-1893. Ovanför vattentaket kleristoriemurens yttervägg, nedanför samma tak »triforievåningens» utsida. Jfr uppmätningen, bild 12. Foto 21 sept. 1942.

kleristoriet genombrutes av ett fyrpass, ses även på domkyrkans nordsida; läget synes på båda bilderna vara lika, nämligen som västlig begränsning på korkapellkranen. Vid en identifiering av domkyrkans höggotiska strävsystem utgår man från de två nämnda slutna övermurarna och placerar dylika på *alla* tryckpunkter kring hela domkyrkobyggnaden. Iakttagelsen att strävbågspelarna har kartuschblindingar och att det öppna bågsystemet därför bör vara sent kan styrkas med ytterligare ett exempel. Det är på Bond-

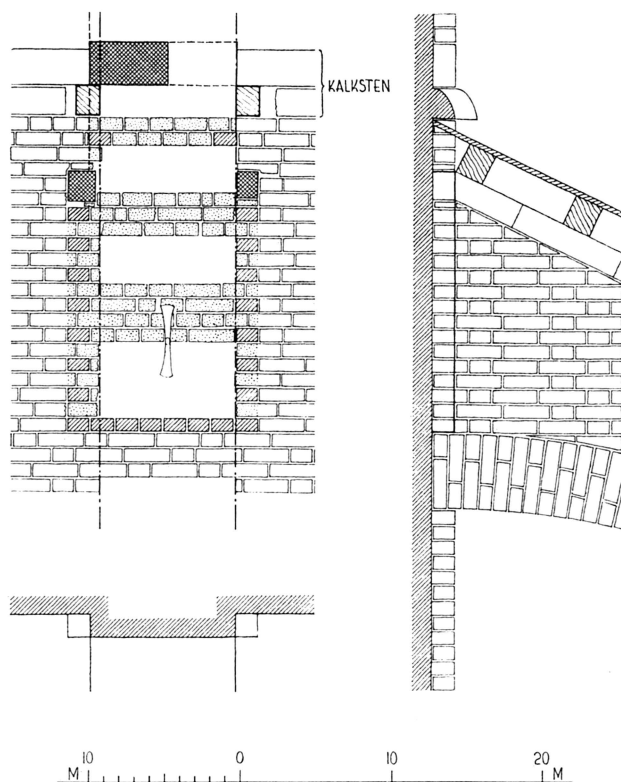

Bild 12. Uppmätning av de mursår, som i foto registreras å bild 11 och i texten förklaras. T. h. rekonstruktionsförsök av den på denna tryckpunkt en gång anlagda medeltida, under vattentaket dolda och i förband med mittskeppets övermurar anlagda tryckmuren. Ritning av Carl Estmar, 1942.

Arnö kyrka, vars med kartuscherade strävor försedda kortrigon⁹ tillkom på 1570-talet, bild 3.

En applicering av de slutna sträv-murarna på alla tryckpunkter är enligt min mening att gå för långt. Det räcker inte med enbart dessa två identifierade mittställda murar, i synnerhet vid så urgerade platser som dessa, vid ett försök att rekonstruera *hela* sträv-apparaten runt kyrkan. Jag är benägen förutsätta att de en gång

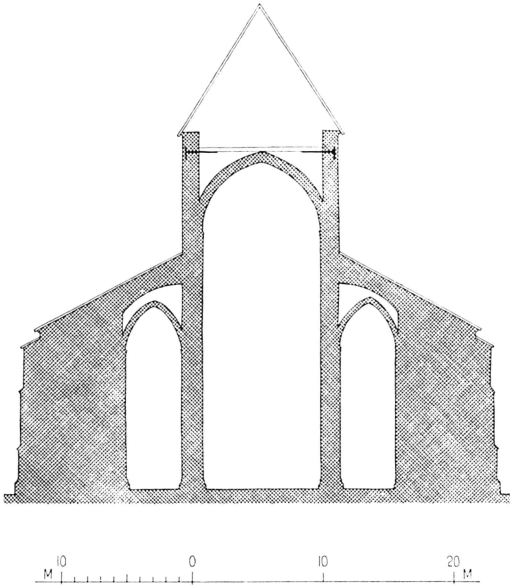

Bild 13. Sektion genom Uppsala domkyrkas strävsystem under höggotiken; rek.-försök av förf. Bågsystemet suppleras av tvärlagda bjälkar, som, förankrade medelst ankarjärn, givit stadga åt högmurarna. En ankarlut återges å bild 15. Ritning av Carl Estmar, 1942.

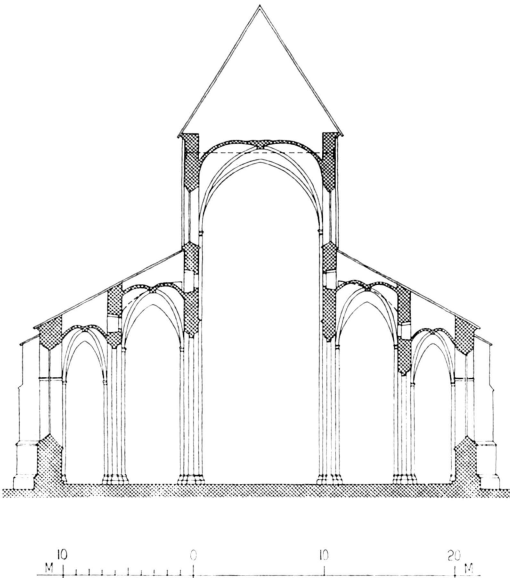

Bild 14. Sektion genom Uppsala domkyrka med snitt i höjd med valvens krönpunkter; murbågarna under vattentaket markerade med streckning liksom läget å högmurarnas ankarjärnsbalkar. Ritning av Carl Estmar, 1942.

bara funnits på de platser över korkapellkransens västmur, där de så tydligt återges på syd- och nordsidorna på 1600-talsbilderna. I anslutning till vad som nu sagts har jag som alternativ till domkyrkans ursprungliga strävsystem stannat för att de två kormurarna visserligen funnits från början men att de också varit de enda synliga av den primära strävapparaten.¹⁰

Bild 15. Ankarjärn från den högmedeltida stabiliseringen av högmurarna, frilagt å tryckpunkt å mittskeppets högmur å långhusets sydsida. Ankarjärnet, vars nedre del är tudelad, krönes av tre »hullingar», liknande en krona av enkel art. Foto 5 okt. 1942.

Det höggotiska strävsystemet har dock inte kunnat inskränka sig till de nyssnämnda murarna, det måste ha funnits fasta vederlag även vid alla andra tryckpunkter. Vederlagen ha kunnat vara dolda och endast engagerat sig i triforievåningshöjd. Vad som kan tala för ett sådant alternativ, är den slutenhet, varav Uppsala domkyrkas »triforievåning» präglas. Man hade väntat sig att denna våning på övligt katedralvis haft »triforier» i varje travé. Denna mur är dock praktiskt taget helt sluten, så när som på de gluggar,

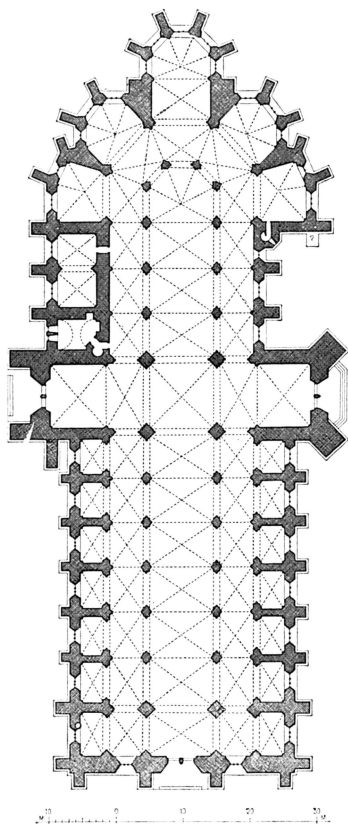

Bild 16. Uppsala domkyrka, dess plan under höggotiken; den ledade korkapellkranen avslutas åt väster å ömse sidor av de murar, som uppburit de slutna fyrpassgenombrotna och över sidoskeppstaken synliga trycksträvmurarna. På västra kordelens norra sida en tredelad svit, där östra delen utgjort en sal i två travéers längd, den gamla sakristian. Söder om korets västdel den ljusgård, som givit solljus åt koret och solvärme åt kapitulares platser i korets mittskepp. Transeptet är att betrakta som den tvärställda stabiliseringsbyggnad, medelst vilken fasthet åt kyrkans mittparti givits. Långhuset begränsas åt norr och söder av kapellserier, vars mellanmurar ingått som basdel till de trycksträvmurar, som tätt under vattentaket stadgat mittskeppets högmurar i triforievåningshöjd. Västligaste travén, på alla sidor omgiven av överdimensionerat murverk, har meddelat stadga åt västpartiet samtidigt som överdimensioneringen kan tyda på, att domkyrkans plan redan från början förutsatt eller medgivit dubbelornbygge. Transeptets sydfront med dess snedställda kontreforter kan ha anlagts i denna form för att medge mesta ljusgivning genom stora sydfönstret. Ritning av Carl Estmar 1942; kompletterad av Ola Ehn 1962.

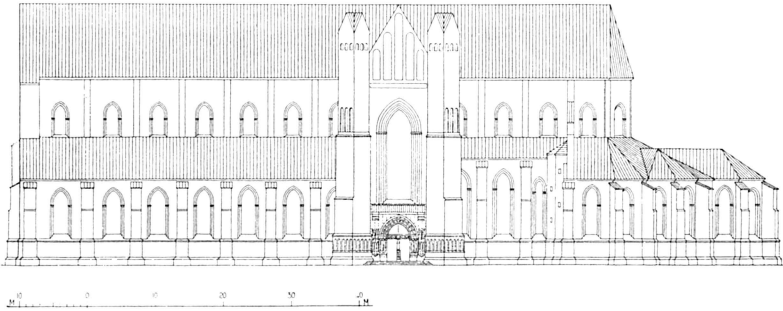

Bild 17. Uppsala domkyrka, södra fasaden, under höggotiken. Rek.-försök av förf. För åtskilliga detaljer stå andra alternativ öppna, såsom kontreforternas krön m. m. Även takryttare över korsmitten kan tänkas.

som numera ha rund form men som i äldre tid haft formen av fyrpass.¹¹ Ingen bättre konstruktion än denna stumma mur skulle kunna svara mot stabiliserande vederlagsmurar i de utlämnade »triforiernas» höjd.

Vad som föranlett mig att till slut göra detta övervägande är de mursår, som vid de stora ombyggnadsarbetena på domkyrkan 1942 påträffades på högmurarna i triforievåningshöjd under sidoskeppens vattentak. De påträffades både på nordsidan (korpartiet) och vid sydsidan (långhuset). Platser, där ev. mursår icke ännu kunnat

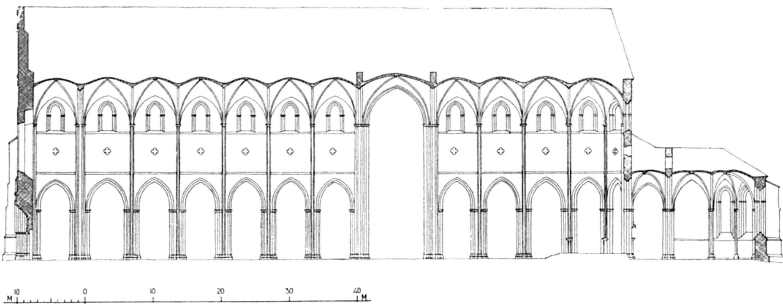

Bild 18. Uppsala domkyrka, längdsektion mot norr. »Triforievåningens» gluggars fyrpassform återges på en ritning från 1600-talets slut, nu i Uppsala univ. bibl., återgiven i årsboken *Uppland* 1958, sid. 22.

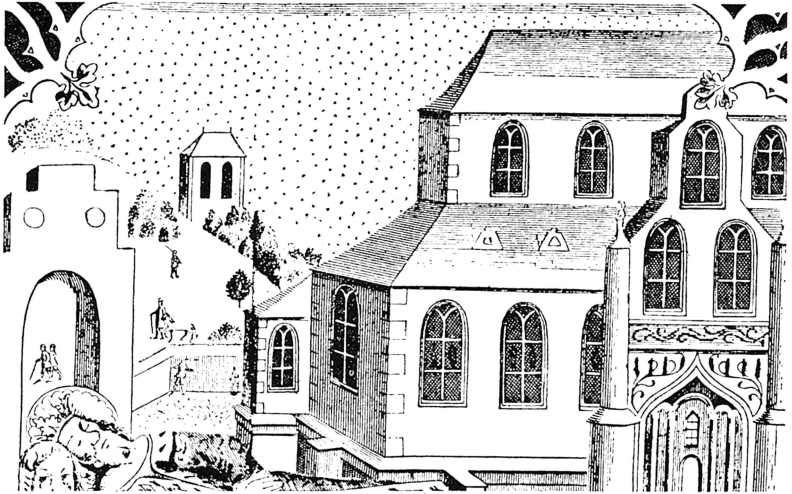

Bild 19. Kyrkobyggnad återgiven på den s. k. »S:t Eriks tavla» i Uppsala domkyrka, förstörd av branden 1702. De scener ur Erik den heliges levnad, som tavlan-altarskåpet en gång återgivit, finns omsorgsfullt avritade i J. Peringskiölds »Monumenta Ullerakerensia». Kyrkobyggnaden, möjligen att identifiera som Uppsala domkyrka, östra delen, står som bakgrund till helgonkonungens inbärande i kyrkan.

studerar, äro vid de punkter, där strävorna på nordsidan från 1885–1893 års ombyggnad ännu stå orörda.

I synnerhet på en tryckpunkt på långhusets sydsida (ovan andra kapellmellanmuren från väster räknat) gavs möjligheter att studera detaljerna i ett sådant mursår. Gammal avbilning antyde att när murverket en gång anlades hade en från högmuren vinkelrätt utspringande tvärmur haft en speciell uppgift. Närmast till hands liggande tolkning var att en vid tryckpunkten under tak dold bäge stöttat högmuren. Mursåret ses å bild 11; man iaktar där avbildningsåren från den antagna, vinkelrätt mot långhusmuren utskjutande mur, som i enlighet med sitt läge dikt under vattentaket måste ha riktat sig neråt och strax hamnat mot den kraftigt dimensionerade vederlagsmur, som bildats av skiljevägen mellan ytterkapellen. Bild 12 visar en rekonstruktion av det

tänkta tryckmurssystemet. Fragment av avbilade kalkstensstycken vid pass tre skift under vattentaket ange, att den vinkelräta muren, i varje fall vid ytterkanten, täckts av kalkstenskrön. Omedelbart ovan vattentaket återfanns två skift kalksten, varav det undre haft sitt läge i samma nivå som kalkstendropplisten under kleristoriefönstret i västligaste travén, bilderna 9 och 10. Övre kalkstensskiftet har, att döma av förkroppningen, utgjort bas för den pilaster, som ovan murbågen sträckt sig uppför hela kleristorievå-

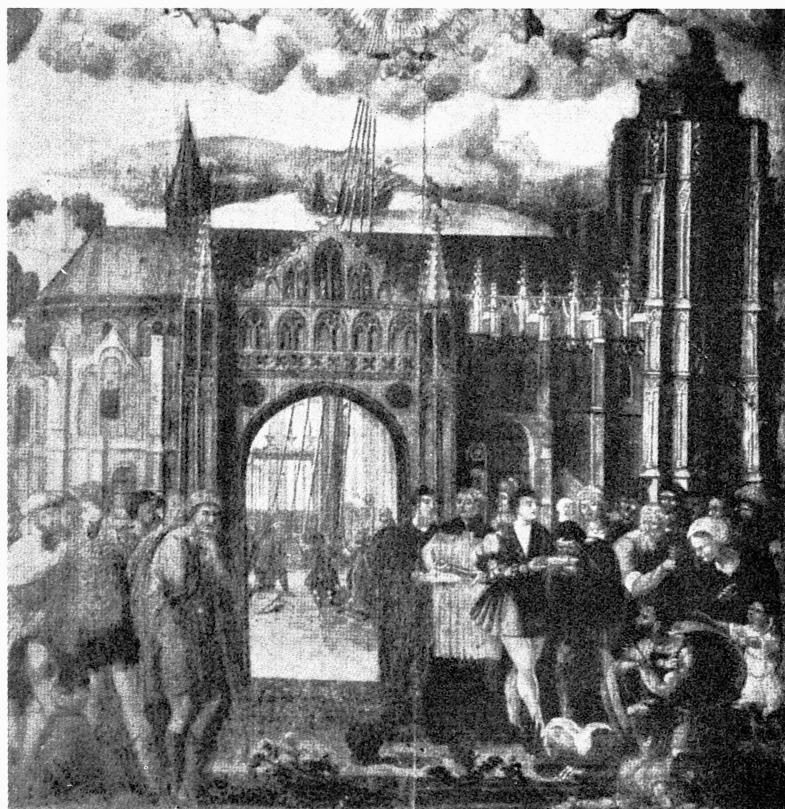
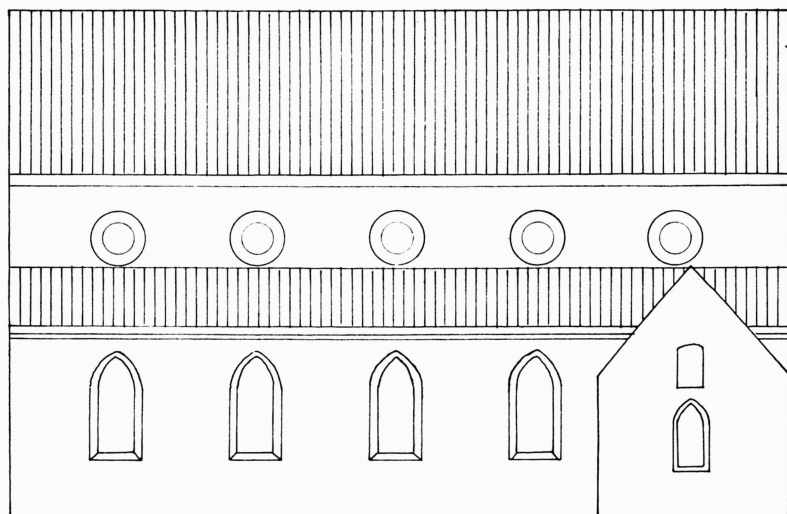

Bild 20. Katedralen i Arras i Frankrike, målad som bakgrund till en scen, besläktad med scenen å föregående bild. 1500-talet. Efter VILH. LORENZEN, Roskilde Domkirke, København 1924, p. 27.

ningen mot taklisten under mittskeppets takfot. Bild 12 framställer, t. h., ett försök till rekonstruktion i profil av strävbågs-systemet, dels under vattentaket, dels över detsamma. Då mursåren bredda sig något i förhållande till den supponerade tvärmuren, kan den förklaringen ges, att inom fältet mellan den krönande kalkstenslisten och den på ett upplag vilande bärande murbågen murverket format sig såsom till en »platta», med syfte att med fördelning kunna ta emot trycket från långhusmuren. På kalkstenskrönet ha vattentaket tvärbjälkar vilat och på dem i sin tur själva vattentaket. Bakom de nämnda kleristoriepilastrarna har vid de tryckpunkter, som kunnat studeras, återfunnits de ankarjärn, som i samspel med över mittskeppet tvärgående bjälkar stabiliserat högmurarna i höjd med gördelbågarnas krön. Bild 15

0 5 10 15 20 M

Bild 21. Trefaldighetskyrkan i Uppsala, södra fasaden, under 1300-talet. Rek. av förf.

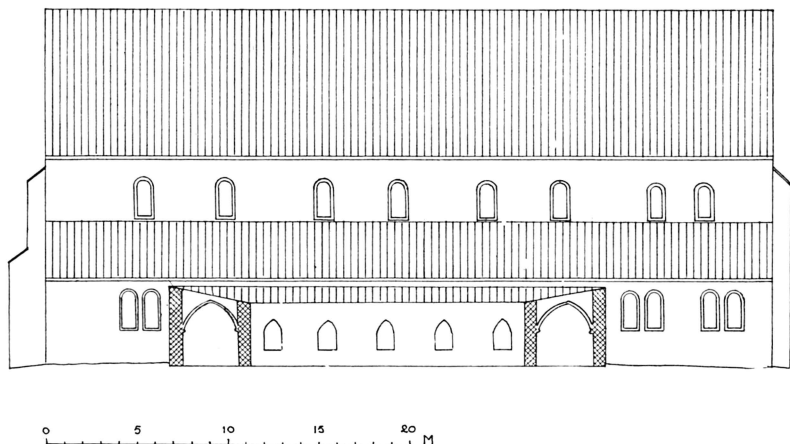

Bild 22. Sko cisterciensnunnekyrka, södra fasaden, under 1200-talets andra hälft. Rek. av förf. — Uppsala domkyrka, Trefaldighet i Uppsala och Sko äro de enda basilikorna på norra Mäljarstranden.

visar ett sådant ankarjärn; medan dess krön har utgjorts av något, som liknar tre »hullingar», har basen varit tudelad.

Å bilderna 13 och 14 redovisas rekonstruktionen av Uppsala domkyrkas strävsystem under högotiken; å bild 13 ser man de under tak dolda tryckmurarna, som från kapellkransens mellanmurar svingat sig upp till långhusmurarnas valvtryckpunkter i triforievåningshöjd. Överst ses ovan nämnda ankarjärn, medelst vilka, med en bjälke som dragband, högmuren stabiliserats. Bild 14, slutligen, visar en sektion genom långhuset mellan tryckpunkterna med läget utsatt på den stabiliserande, järnankarförsedda bjälken ovan valven.

Det nu beskrivna försträvningssystemet har genomgått den tekniska granskningens skärseid. Då det dolda systemet tillämpades av några arkitekter i domkyrkotävlingen 1945–47, granskades det samma av Kungl. Byggnadsstyrelsens tekniska experter, vilkas ut-sago vägledde prisenämnden att utgå från att mot dylikt sträv-system vore ur hållfasthetssynpunkt intet att erinra.

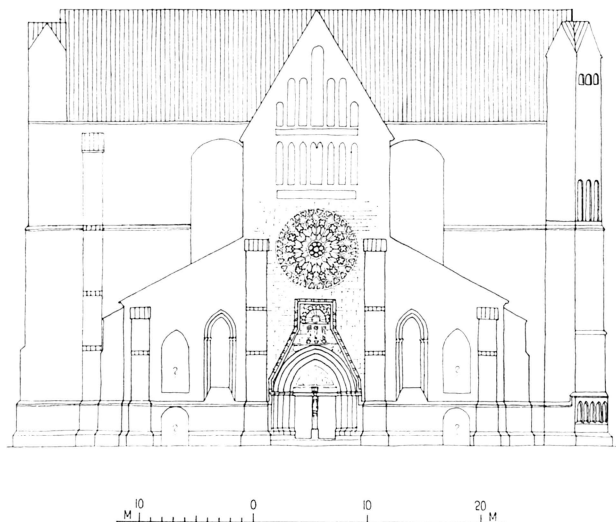

Bild 23. Uppsala domkyrka, västfasaden, under höggotiken. För vissa detaljer kunna tänkas andra alternativ, såsom kontreforternas krön, blindingssystemet m. m. Rek.-försök av förf.

Uppsala domkyrkas höggotiska byggnadskropp kan, med hänvisning till vad som ovan sagts, förutom den gängse strävapparatens med undertaksbågarna, sägas ha haft ett antal rytmiskt anlagda stabiliseringssektioner: i korsmitten har transeptet tjänstgjort som de mitre högmurarnas stabilisator, koret har haft de stora slutna strävbågarna med fyrpassen, västpartiet den västligaste travén med sitt kraftigt dimensionerade murverk (vars huvuddelar äro det sista pelarparet och kapellmellanmurarnas förtjockning) och västfrontmuren, slutligen, har hämtat styrka ur sin överdimensionering och förkroppning (jämför bild 9).

Med alla de stumma murarna i Uppsala domkyrkas höggotiska resning: i triforievåningen, i kapellkransens mellanmurar och i kleristorievåningens övre del kan man se ett försträvnings-sätt, som skapat nöjaktiga vederlag genom murverkens överbelastning. Uppsala domkyrka kan därför, intressant nog, inträngas i den kyrkobyggnadsgrupp, som når valvtrycksstabilitet genom dylik

Bild 24. Strängnäs domkyrka under 1200-talets andra del. Foto av modell i museet i Strängnäs, framställd av E. H. Bergquist efter förstudier av E. Bohrn. Efter Sörmlandsbyggen 1959.

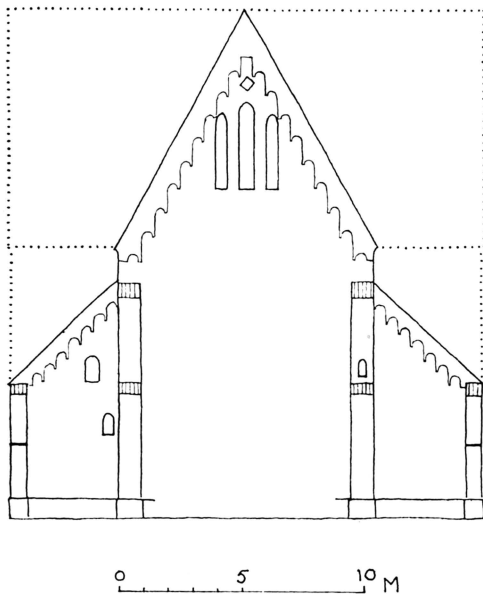

Bild 25. Västerås domkyrka, dess västfront vid 1200-talets slut. Rek-ritning efter anvisningar av C. F. Mannerstråle. Västportalen, från vilken någon del icke återstår, har ej rekonstruerats.

överbelastning. Dominikankyrkan i Sigtuna¹² och cisterciensnunnkyrkan i Sko kunna nämnas som exempel. Dit kunna även räknas domkyrkorna i Strängnäs och Västerås. Härtill kan fogas att de gotiska landskyrkorna, med Trefaldighetskyrkan i Uppsala i spetsen, också de vinna vederlag på valvtryckspunkterna genom omslutningsmurarnas överbelastning. Utan att bortse från den stora arkitektoniska differens, som föreligger mellan ärkestiftets huvudkyrka och dess många gotiska landskyrkor, har med den nya synen på stiftskyrkan möjligheter vunnits att påvisa också påtagliga besläktade uppbyggnadsdrag dem emellan: vissa konstruktiva principer förenar dem.

Det är önskvärt att inom sådant material utanför domkyrkan, som kan belysa dess äldre förhållanden, såsom avbildningar,

Bild 26. Dominikankyrkan i Sigtuna, västfasaden, efter foto omkring 1900.

Bild 27. Cisterciensnunnekyrkan i Sko, västfasaden i dess nuvarande form.

»speglingar» i kringliggande kyrkor m. m., supplerar det rekonstruktionsunderlag, som vunnits genom studier enbart å själva byggnaden. Avbildningsmaterialet är dock tyvärr mer än magert. Endast en bild kan möjligen påvisas, som är äldre än bilderna från 1600-talet och för vilka jag redogjort i årsboken *Uppland* 1958. Den härrör från den s. k. S:t Eriks tavla, ett altarskåp, format som en trebladig stor bok, som fanns i domkyrkan från 1400-talets slut till branden 1702.¹³ S:t Eriks tavla inneslöt både scener i träskulptur och målade scener ur helgonkonungens levnad. På en av dessa senare ses östra hälften av en kyrkobyggnad; mycket talar för att det är domkyrkan i Uppsala, bild 19. Scenen återger den stund då helgonkonungen bäres till kyrkan för att där få sitt sista vilorum. Efter martyrdöden i Aros i maj 1160 gravlades den döde konungens kropp ute i domkyrkan vid högarna, skrinlades där i mitten av 1200-talet och överfördes till den nyberedda kyrkoplatsen på Domberget vid åmynningen någon gång vid samma århundrades slut. Konstnären, som förfärdigat S:t Eriks tavla, har

gjort en fri komposition av det relaterade förloppet; dels återger han när helgonkonungen efter martyrdöden föres upp på Domberget, samtidigt återger han den kyrkobyggnad, som sedan 1200-talets slut blev förvaringsrum för relikerna. Den kyrka, till vilken Erik bäres, är en gotisk basilika. En detalj som kan tala för att det är Uppsala domkyrka är att mot öster från högkoret utskjuter ett kapell, vars läge nära påminner om domkyrkans Vårfrukapell (nuvarande Vasakoret). Även transeptet finnes uttecknat; genom den vida portalen ser man in genom kyrkans mittparti, där de fyra pelarna kring korsmitten och längst bort södra portalen med dess krönande höga fönster igenkännes. Detaljerna äro skäligen sche-

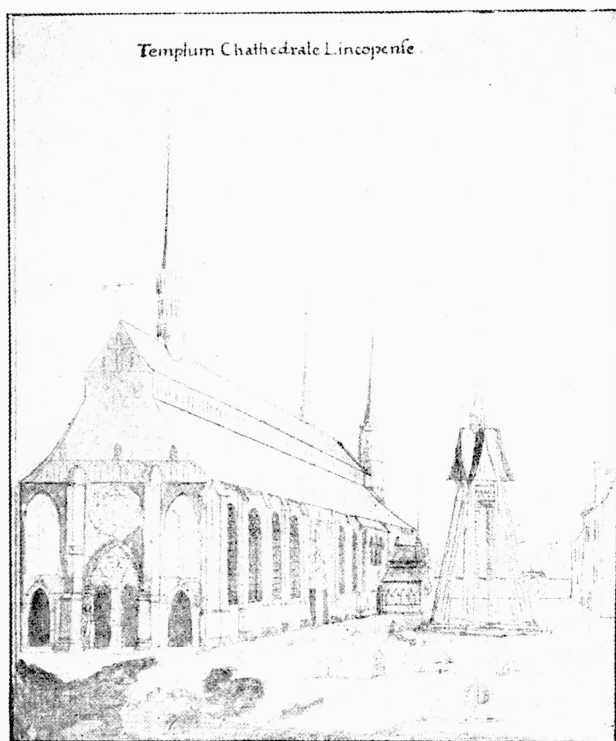

Bild 28. Linköpings domkyrka, västfasaden och södra fasaden, efter Erik Dahlbergs ritning från 1600-talets senare del. Kungl. Bibl.

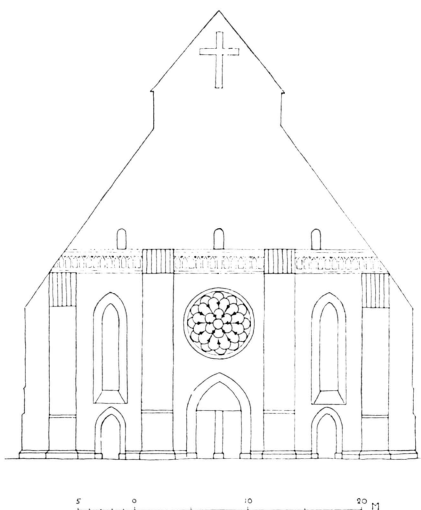

Bild 29. Linköpings domkyrka, västfasaden, före tornbygget på 1750-talet. I huvudsaklig del efter AXEL L. ROMDAHL.

matiserade; man måste vara mycket försiktig när man tolkar kyrkobyggnaden eller, rättare sagt, försöker identifiera den. I princip är den basilikala uppbyggnaden dock så klart återgiven, både vad rör kleristoriet med dess gotiska takfall och korkapellkransen med dess trigonala kontrefortrytm, att det ändå kan vara Uppsala domkyrka, sådan den såg ut vid slutet av 1400-talet, som föresvävat konstnären. Något säkert kriterium utgör icke bilden.¹⁴ Öppna strävbågar visar den dock icke.

Om man vill pröva om någon kyrkobyggnad i Uppsala domkyrkas närhet till äventyrs kan tänkas ge en »spegling» till det yttre av domkyrkan under höggotiken, kan till att börja med utväljas Trefaldighetskyrkan, som intresserar inte minst genom sitt grannskap till domkyrkan. Kyrkan är uppförd samtidigt med domkyrkans långhus, Trefaldighetskyrkans förmodade förebild. Intet i Trefaldighetskyrkans exteriör tyder på att den hämtat inspiration från någon »förebild» med arkitektoniskt överdåd. Trefaldighetskyrkans släktskap med domkyrkan understrykes av att den liksom denna är en basilika. En tredje basilika i Uppsalas närhet är Sko klosterkyrka, uppförd några tiotal år före domkyrkan.¹⁵

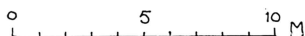
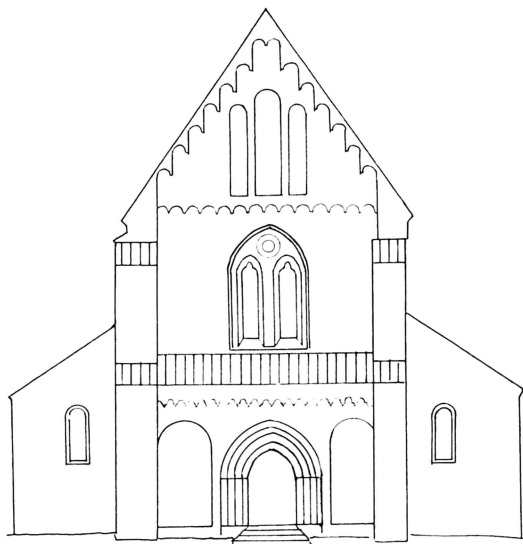

Bild 30. Sko cisterciensnunnkyrka, västfasaden vid 1200-talets slut.

Även i Sko präglas exteriören av kärv enkelhet. De båda nämnda basilikorna i Uppsala domkyrkas närhet: den ena något äldre, den andra något yngre, kan med sitt nästan asketiska yttre förmodas spegla något av den arkitektoniska stämning, som präglat även stifts kyrkan.

Uppsala domkyrkas västfront stod under den höggotiska tiden utan torn, även om, såsom ovan berörts, förutsättningar för dubbeltorn givits i förkroppningen av västligaste travén.¹⁶ Ett försök till principiell rekonstruktion av västfronten återfinnes å bild 23. Man jämföre denna med västfronten på några andra storkyrkor i Mälardalen; jag har valt Strängnäs domkyrka och Västerås domkyrka. Strängnäs västfront redovisas på modellen i museet i Strängnäs, bild 24.¹⁷ Västerås domkyrkas västfront, bild 25, har jag haft förmånen att få diskutera med C. F. Mannerstråle, byggnads-historisk kontrollant vid domkyrkans restaurering på 1950-talet. Både Strängnäs kyrkan och Västerås kyrkan voro även under den

höggotiska tiden hallkyrkor. Västfronter, som även de erbjuda sig för jämförande studier, ses å dominikankyrkan i Sigtuna, bild 26, och å cisterciensnunnekyrkan i Sko, bild 27. Berörda västfrontsarkitektur är av intresse då den bär drag från icke blott unggotisk utan också höggotisk tid.

Uppsala västfront belyses även av en annan höggotisk domkyrkas, nämligen Linköpings. Denna stod fri ända till omkring 1750, då efter Carl Hårlemans ritning ett torn uppfördes, i sin tur ersatt av det nuvarande från 1886 efter H. Zettervalls ritning. Med stöd dels av kända delar av den nu dolda västfronten, dels av en teckning av Erik Dahlberg från omkring 1680 har Axel L. Romdahl i sin studie över Linköpings domkyrka (1932)¹⁸ gjort en principrekonstruktion av västfronten, vilken utgjort underlag för den ritning, som i denna uppsats återges å bild 29.

I Uppsala domkyrkas höggotiska resning har det slutna, fympassgenombrutna strävmursparet över kapellkransens västmur haft betydelse icke blott för stabiliseringen utan även för utseendet. En ritning, bild 32, visar hur högkoret, sett från öster, präglas av de två strävorna. Förfaringssättet att medelst försträvande högmurning ge stabilitet åt kleristoriet har tillämpats även vid

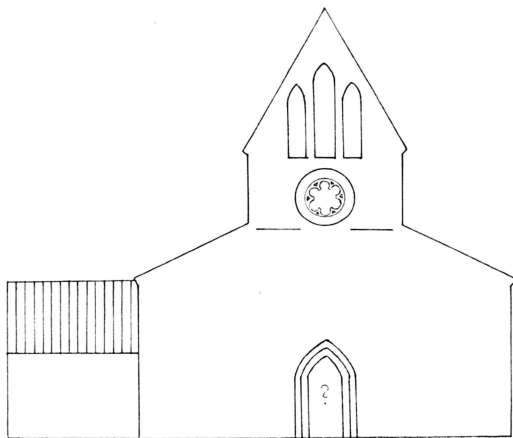

Bild 31. Trifaldighetskyrkan i Uppsala, västfasaden efter 1300-talets mitt.

0 5 10 M

Varnhems klosterkyrka i Västergötland, något som framgår av Axel Forsséns rekonstruktion av kyrkans norra fasad, bild 35; kyrkans arkitektoniska resning från öster redovisas å bild 33. Varnhems färdigställande tillhör tiden omkring 1260, unggotikens slutskede.¹⁹

Stabilisering av ett gotiskt kor medelst muröverbelastning i punktform har tillämpats även då Linköpings domkyrka under 1400-talet fick sitt ännu bestående resliga kor. Stabiliseringspunkterna äro förlagda till vinklarna mellan mittkoret och de två sidokoren och utgöres av höga torn såsom fortsättning å trappornen; bild 34 visar de två tornens lägen. Delar av dem finnas ännu kvar; deras ursprungliga resning framgår å en bild av Erik Dahlberg av domkyrkan från sydöst.²⁰

Det under tak dolda tryckmurssystem, som här gjorts sannolikt för Uppsala domkyrkas höggotiska byggnadskropp, är i kontinentens kyrkobyggnadskonst icke ovanlig. Notre Dame i Paris har, enligt M. Aubert, i sitt gotiska ursprungskor haft dylik försträv-

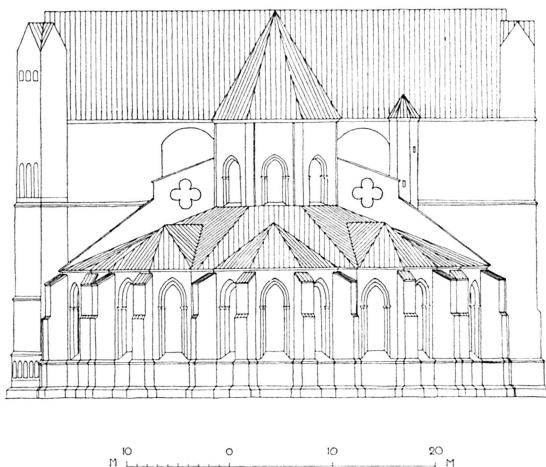

Bild 32. Uppsala domkyrka, korpartiet under höggotiken, med de slutna fyrpassgenombrutna kontreforterna å korkapellkransens västmurar. Rek.-försök av förf.

Bild 33. Varnhems cisterciensmunkkyrka i Västergötland, östpartiet, sådant det såg ut under 1200-talets andra hälft. Rek-ritning i enlighet med AXEL FORSÉNS ritning av kyrkans norra fasad i Antikvariskt-Topografiska-Arkivet. Jfr bild 35.

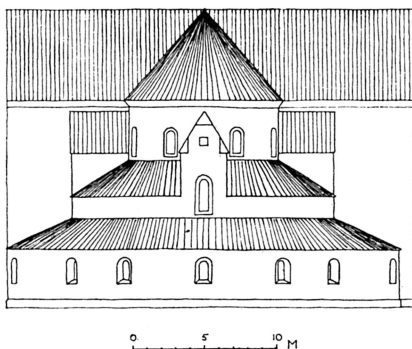
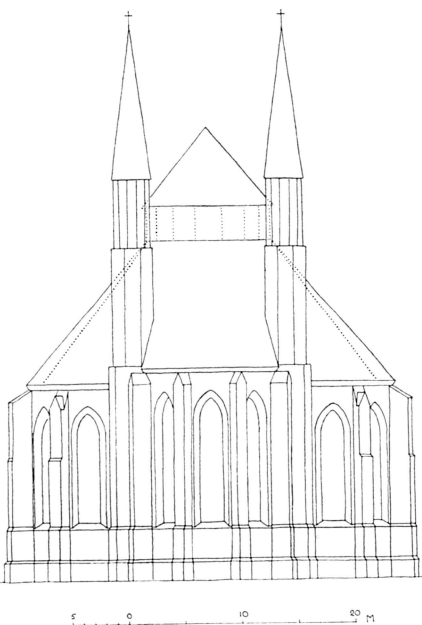

Bild 34. Linköpings domkyrka, östpartiet; schematisk ritning (särskilt vad rör takfallet) med utgångspunkt från uppmätning hos Romdahl (1932). Det trekappelliga gotiska koret med de stabiliserande tornen uppfördes under 1400-talet.

ning.²¹ Samma system återgår på katedralen i Sens och katedralen i Laon.²² Exempel finns även i Norden, i Sverige och Finland. I Finland har systemet tillämpats i Åbo domkyrka.²³ I Sverige har Varnhems cisterciensmunkkyrkas högmurar förträvats på besläktat vis, nämligen av murpelare förlagda under sidoskeppstaken.²⁴ Särskilt intresse erbjuder dold försträvning inom ett antal franska cistercienskyrkor, såsom Pontigny.²⁵ Liknande konstruktiva för-
enklingar torde vara lätta att påvisa inom tiggarmunksordnarna. Samma strama enkelhet, som i regel präglat cisterciensordens kyrkor, återgår genomgående hos övriga klosterkyrkor, ej minst hos dominikan- och franciskankyrkorna.²⁶

Då av vad som ovan sagts Uppsala domkyrka i sin stramt enkla höggotiska uppbyggnad visar släktskap snarast med klosterordnarnas kyrkor, i synnerhet cisterciens-, dominikan- och franciskanordnarnas, kan det ifrågasättas om icke ordensarkitekturen varit en av de källor, ur vilken den höggotiska Uppsala domkyrka hämtat några av sina särdrag. Vad som ej minst knyter Uppsalakyrkan till denna är tornlösheten. Klosterkyrkorna hade i regel icke torn. Att torn ej heller anlades vid andra kyrkor i Sverige under höggotiken, kan ses som ett kriterium för att kontinental klosterarkitektur haft betydelse för svensk höggotisk kyrkobyggnadskonst överhuvud.²⁷

Att placera in Uppsala domkyrkas höggotiska byggnadskropp inom den kontinentala *katedralarkitekturens* ram låter sig icke göra; jämförd med den håller Uppsala domkyrka icke måttet. Bättre går det att jämföra domkyrkan med klosterarkitekturen, varvid dock är att märka att ej få exempel även inom denna vida

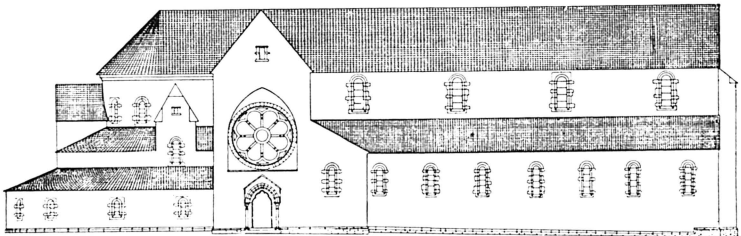

Bild 35. Varnhems klosterkyrka, norra fasaden. Efter Forssén. Jfr bild 33.

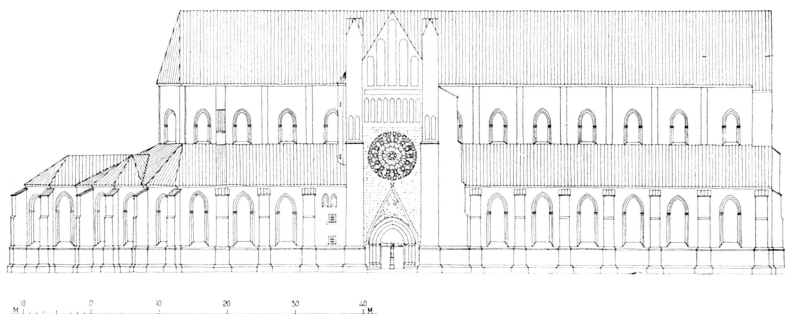

Bild 36. Uppsala domkyrka, norra fasaden. Jfr bild 35. Rek.-försök av förf.

överträffar Uppsalakyrkans resning. Man får hålla till godo med en mellangrupp, om man skall få Uppsala domkyrka att på ett naturligt sätt foga in sig.

När Uppsala domkyrka äntligen, efter många svåra prövningar, stod färdigmurad och taktäckt framemot år 1400, voro pionjärerna, de, som hade påbörjat det väldiga arbetet, för länge sedan borta. Ärkebiskop Magnus Bosson avled 1289, domprosten Andreas And gick bort 1317 och Estienne de Bonnueille hade redan omkring år 1300 återvänt till Frankrike. Nya män kommo ständigt i ledningen. Men det förefaller, trots allt, som om man genom åren strikt höll fast vid de intentioner, som besjälade pionjärerna: att till varje pris fullfölja verket efter de ursprungliga planerna. Ehuru den nya byggnadsledningen gick ifrån kalkstenen och i stället valde tegel, när tiden några decennier in på 1300-talet var kommen att uppmura långhusarkaderna, tyder intet på att några avsteg från programmet i övrigt togs. Den slutgiltigt färdigställda byggnaden är därför att betrakta som ett viktigt vittnesbörd om vad männen från 1200-talets slut tänkte.

Den höggotiska domkyrkans stil vittnar om vilka starka kontakter domkapitlet på 1280-talet hade med Frankrike och Paris. Kyrkans storlek, resning och plan visar att kapitlets önskan varit att få en katedralmässig kyrkobyggnad, värdig dess höga uppgifter och indelad efter vissa oeftergivliga krav. Den skulle stilistiskt, så långt det var möjligt, präglas av den europeiska arkitekturen på

modet, den franska höggotiken. Vid de ingående och långvariga förhandlingar mellan byggherre och arkitekt, som måste ha föregått de slutliga beslutens verkställande, vågar man förmoda att kapitulares och med dem adjungerade intressenter mer än en gång uttalat betänkligheter att uppe i det karga Norden kunna genomföra ett byggnadsverk, som även i detaljerna kunde nå katedralmässighet. Man var tvungen, av materialskäl, av kostnads-skäl, förmodligen också av klimatologiska skäl, att pruta av på

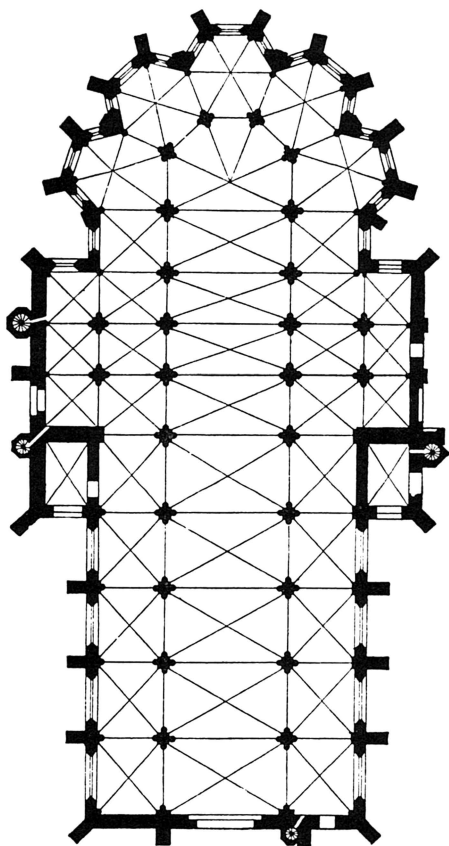

Bild 37. Cistercienskyrkan i Doberan, Mecklenburg-Schwerin, grundad på 1290-talet, invigd 1368.

Bild 38. Cistercienskyrkan i Doberan, transept och korparti från sydöst. Efter WILH. PINDER.

önskemålen att närma sig kontinental-europeisk klass. Hur diskussionen fördes veta vi tyvärr intet om, men kanske uttalade kapitlet, väl medvetet om det bistra klimatets starkt destruktiva verkan, att det vore önskvärt att så mycket som möjligt även av byggnadens överdelar kom under skyddande tak. En fast förvaringsplats för kyrkans dyrbarheter, silver och skrud, vore nödvändig, likaså ljus och solvärme för kapitlets plats i koret. Södersidan, som vette mot den uråldriga tings- och kultplatsen utanför, borde få en mera markant arkitektonisk utformning. S. Lars, symbolen för traditionsförbindelserna med kyrkan ute i Europa, borde här få sin plats, liksom S. Erik skulle möta allt folket vid huvudportalen-västportalen och S. Olov, slutligen, stå i nordportalen och blicka ut över nordanlanden och möta dem som därifrån kommo.

Mot bakgrunden av alla de uttalade betänkligheterna och

önskemålen hade den koncipierande arkitekten icke många alternativ att välja mellan. Ett arbetsprogram, präglad av förenklingar, vore det enda tänkbara. Det gotiska konstruktionsätt, som länge tillämpats av munkordnarna, kunde lämpligen komma till pass, synnerligast som en sådan linje väl stämde överens med tidens — och också Uppsalakapitlets — på cisterciensisk grund utvecklade dominikan- och franciskanideal.²⁸

Även om den på Uppsala domkyrka tillämpade förenklade stabiliseringstekniken fört med sig att domkyrkans gotiska resning i stilhänseende kommit att närma sig de byggnadsnormer, som snarast voro vanliga inom 1100- och 1200-talens ledande munkordnar, cisterciens-, franciskan- och dominikanordnarna, bör uttryckligen framhållas att »klosterstilen» icke behöver vara bunden i något fastlåst tvångsschema: även individuella inslag i ena eller andra riktningen kunna göra sig gällande.

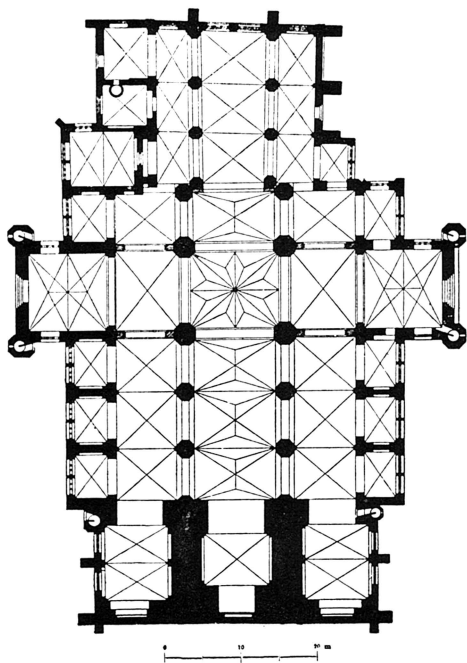

Bild 39. S. Georg i Wismar, kyrkans plan, av vilken framgår att långhuset försträvas med kapellmellanmurar.

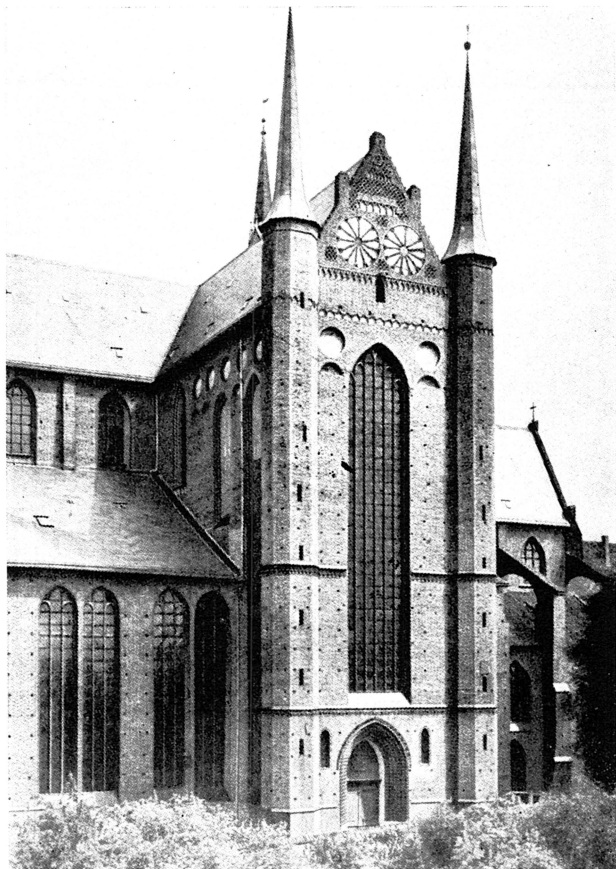

Bild 40. S. Georg i Wismar, långhus och transept från sydväst. Efter WILH. PINDER.

Att Uppsala domkyrkas gotiska resning fått en stram karaktär blir fullt naturligt om man för in i bilden den inställning till munkväsendet, som de personer hade, vilka stodo i spetsen för byggnadsverkets tidigaste skeden, årtiondena kring år 1300. Även om alla kapitulares intresseriktning i berört hänseende icke kan verifieras, är det uppenbart att ett flertal medlemmar av ätterna

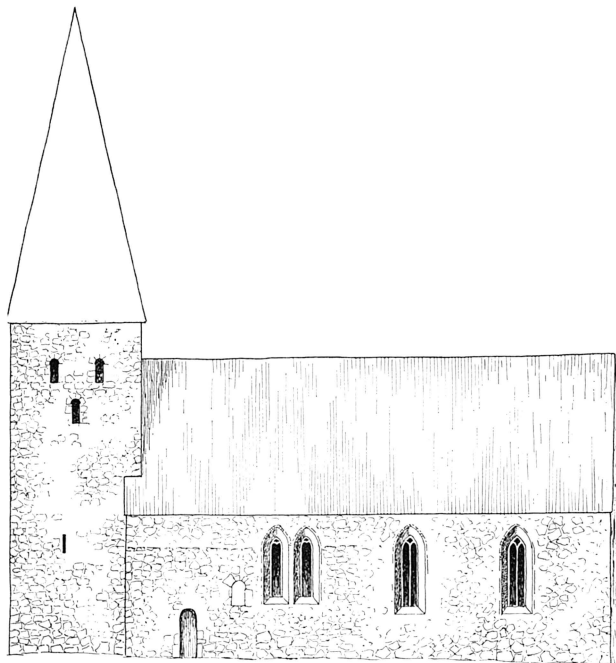

Bild 41. Vaksala kyrka, södra fasaden under 1300-talet. Rek.-ritning av OLA EHN.

Ängel och »två vingar», enkannerligen de, som man vet inlade så stor förtjänst om Uppsala domkyrkobygges gång, hade mycket nära kontakt med klosterordnarna, framförallt dominikanorden men jämväl med franciskan- och cisterciensordnarna. Intresse-riktningen speglas däri att flera ättemedlemmar voro immatrikulerade i klosterkonvent. Israel Erlandsson Ängel, exempelvis, var prior i Sigtuna dominikankloster innan han blev biskop i Västerås (se nedan). Den speglas även i donationer, förutom till domkyrko-bygget, till klostren, i första hand till dominikanerna i Sigtuna, cisterciensnunnorna i Sko och franciskanerna i Uppsala. De medlemmar av ätten Ängel, som icke valde sin grav i Uppsala domkyrka, utsåg gärna sin sista viloplats i antingen dominikankyrkan

i Sigtuna, cistercienskyrkan i Sko eller i någon annan klosterkyrka. Ätten Ängels relationer till dominikanorden understrykes starkt av Adolf Schüek i hans studie över Ängelätten 1942 (i *Historiska studier*, tillägnade Sven Tunberg). Att nämnda stormannaätt haft en särskilt betydelsefull inställning till Uppsala domkyrkobygge, framhåller Mats Åmark 1959. (Uppsala domkyrkas medeltida gravstenar, *Från Ärkestiftets helgedomar*, nr 10, sid. 4.)

Medlemmar av den äldre Ängel-ätten voro bl. a. ärkebiskop Folke Ängel († 1277), riddaren Magnus Johansson Ängel (medlem av konung Magnus Ladulås råd 1284, † 1292; hans sigill återfinnes på en gravsten i Sko klosterkyrka, lagd över Helena Ängel, † 1263), ärkedjäknen Bengt Ängel († 1281, begravnen i Sko kloster-

Bild 42. Vaksala kyrkas dopfunten; den höggotiska funten anses stå Uppsala domkyrkas byggnadshytta nära. Nu i Statens Historiska Museum (kopia i Vaksala kyrka).

kyrka), Katarina Ängel (gift mer Erland Israelsson »två vingar», † efter 1310, begravnen i Uppsala domkyrka).

Till den yngre Ängel-ätten hörde bl. a. ärkebiskop Jakob († 1281), Erland Israelsson (gift med Katarina Johansdotter Ängel, † före 1289, begravnen i Sigtuna dominikankyrka; gravstenens inskrift förmäler, att »fru Katarina, syster till herr Folke, fordom ärkebiskop i Uppsala, och herr Johan Ängel och herr Karl Henrik i Uppsala, söner till Erland och samma fru Katarina, äro här begravda», lagman Birger till Finsta († 1327, begravnen i Uppsala domkyrka), domprosten Andreas And († 1317, begravnen i Uppsala domkyrka) samt den nyss nämnde biskop Israel Erlandsson Ängel.

Israel Erlandsson kan tas som exempel på en medlem av Ängel-ätten, som hade den livligaste kontakt med munkväsendet, enkanerligen dominikanorden. Han var född på 1250-talet, var knuten till Uppsala domkyrkas prästerskap på 1270-talet; sedan hans morbröder Folke och Bengt blivit ärkebiskop, resp. ärkedjäkne i Uppsala, blev Israel kanik. Före 1299 hade han varit kyrkoherde vid S:t Pers kyrka i Sigtuna. Någon gång mellan 1286–1288 blev Israel munk i Sigtuna dominikankloster, 1290 blev han lektor där och 1298 prior. Han tjänstgjorde härunder som dominikanordens »Vicarius provincialis» i Sverige och var därmed en av rikets ledande kyrkomän. 1308 blev han biskop i Västerås, med vigning 1311. Han avled 1329.

Så gott som alla medlemmar av Ängel-ätten ha gjort, ofta stora, donationer till Uppsala domkyrka, Sko cisterciensnunnekloster och Sigtuna dominikankloster. Många av dem valde, som antytts, sin grav i någon av dessa kyrkor, ett förhållande som på ett särskilt sätt visar deras positiva inställning till tidens klosterväsende.

Det är på sin plats att erinra om den nära ställning konung Magnus Ladulås (1275–1290) intog till munkväsendet, i synnerhet till franciskanorden. Dess ståtliga kyrka, nuvarande Riddarholmskyrkan, torde i mycket ha konungen att tacka för sin tillkomst åren 1285–1295. Magnus Ladulås valde här sin gravplats.

De som studerat Uppsala domkyrkas äldsta byggnadshistoria äro överens om att en viktig insats gjorts av fransmannen Estienne de Bonnueill. Några anser att Estienne är den, som påbörjat

domkyrkobygget, andra se i honom en som fortsatt det som redan var påbörjat. Mycket talar för att Estienne är den förste mästaren. I den bekanta skuldebrevsvidiminationen från 1287 nämnes Estienne som »maistre de faire l'eglise d'Upsal en Suece». Denna klartext kan icke förbigås. Estienne har kunnat stå katedralens koncipiering, grundläggning och första utbyggnad mycket nära. Om så varit fallet, blir det, med hänsyn till domkyrkans arkitektoniska hållning, av intresse att undersöka ur vilken krets Estienne kommit. Har han haft kontakt med klosterväsendet? Tyvärr äro källorna om Estiennes liv mer än magra.

Det finns förutom skuldebrevet 1287 endast två i litteraturen anförda uppgifter om Estienne de Bonnueill, nämligen dels den som J. Peringskiöld anför i sin »Monumenta Ullerakerensia» (tryckt 1719), dels den som anföres av Carl Heideloff 1844.

Peringskiöld anför följande, anf. arb., p. 19: »För samma Fran-

Bild 43. Trefaldighetskyrkan i Uppsala, sydfasaden. Kyrkans långhusarkitektur torde stå Uppsala domkyrkas primära långhus nära. Foto E. SKIRGÅRD, 1960.

söske Architect, at byggia Kyrkian efter then anlagda form som Notre Dame har i Paris, skole någre Förstar / såsom Churförsten af Köln och Abboten af Corfey i Westphalen / hafwa warit Guaranter och Löftesmän / hwilket Document som nu är förekommit / har fordom warit förwarat uti Sturarnas Chor vti Uppsala / som Hans Excellence Sal. Gref Bengt Oxenstierna mig berättade sig hafwa sedt och läst.»

Heideloff meddelar i »Die Bauhütte des Mittelalters in Deutschland, Nürnberg 1844, p. 9: »Viele herrliche Dome in Italien und Spanien wurden von deutschen Baumeistern gebaut, — von den Ausländern gieng Stephan Bonneveil oder Bonneville aus dem Kloster Clugny in Frankreich mit Laienbrüdern nach Uppsala in Schweden und baute dort die Cathedrale zur heil. Dreieinigkeith, nach dem Muster von Nôtre-Dame in Paris, bei welchem Bau Stephan selbst die Leitung übernahm.»

De nu anförda ställena, i vilka platsangivelserna spärrats av mig, få tas för vad de äro, nämligen uttalanden, som i ena fallet bygger på en förlorad källa, och i andra fallet saknar källuppgift. Vad som anföres kan fördenskull icke gälla som säkra kriterier. Kanske det ändå kan försvaras att anförä dem i detta sammanhang: Corvey benediktinkloster i Westfalen och Cluny, dvs. det reformerade benediktinklostret i Burgund, kan tänkas ha stått Estienne de Bonnueill nära. Tyvärr måste det som sagts stanna vid förmodanden.

Märkligt nog kan en gotisk »klosterstil» av inhemskt ursprung föras in i debatten om hur en persons intresseinriktning kan påverka en byggnadsstil, nämligen den, som kommer till uttryck i Birgittas kyrka i Vadstena. Även här har vi att göra med en medlem av Ängel-ätten; såsom dotter till lagmannen i Uppland Birger till Finsta tillhörde Birgitta den yngre grenen. Vadstenakyrkan skiljer sig i många stycken stilistiskt från Uppsala domkyrka, men det sambandet finns dock att båda präglas av stram enkelhet. Vadstena klosterkyrka, grundad vid 1300-talets slut, stod färdig samtidigt med att Uppsala domkyrka invigdes 1435. Tidsmässigt skilja sig de båda kyrkorna ej mycket från varandra. En arkitektonisk detalj förenar dessa båda kyrkor — utan all jäm-

förelse i övrigt —, nämligen utformningen på vimpergerna, i Vadstena hos östportalerna, i Uppsala hos västportalen: vimpergerna ha på båda hållen originellt nog raka avslutningar.

Den stora förenkling gentemot katedralmässighet, som i förstone präglade Uppsala domkyrka, framträder tillika därav att domkyrkan egentligen inte blev färdigbyggd förrän på 1600-talet: under 1400-talets senare del tillkommo tornen, under vasatiden kan de ytterarkitekturen berikande öppna stråvbågarna ha kommit till och först vid 1600-talets slut den byggnadsdel, det Oxenstiernska gravkoret, som gav högkoret dess slutliga axelbalans.

Vad landskyrkoarkitekturen beträffar är, såsom inledningsvis antytts, ett av de intressanta konsthistoriska problemen att arkitektoniskt sett klarlägga förhållandet mellan stiftskyrkan och bygdekyrkorna. Vad har Uppsala domkyrka under höggotiken stilistiskt betytt för dessa kyrkor? För att exemplifiera frågeställningen har jag utvalt några Uppsala domkyrka särdeles närallgande kyrkor: först Vaksala kyrka med dess förlängda långhus och gotiska ribbvalv från 1300-talet. Att Vaksalavalven återgå på domkyrkans framhåller Ola Ehn i sin beskrivning av kyrkan.²⁹ Man kan betrakta den märkliga höggotiska Vaksaladopfunten, unik inom svenskt funtmaterial och klart speglade sådana gotiska former, som Uppsala domkyrkokhytta lanserade, som en talande länk mellan domkyrkan och Vaksalakyrkan.³⁰ Det andra exemplet är Trefaldighet; man har, som ovan antytts, anledning tro att denna kyrka haft domkyrkans långhus som förebild. Exemplifieringen kan fortsätta kyrka efter kyrka; detaljer avslöjar hur domkyrkan ständigt stått i blickpunkten. Domkyrkans betydelse för de gotiska landskyrkorna inom sitt influensområde blir oemotsäglig.

Vid en diskussion av problem av nu berörd art, nämligen en kyrkas påverkan på en annan, kan man dock ej nog ofta göra klart för sig, att varje kyrka i regel uppvisar sitt eget arkitektoniska ansikte. Det finns ingen kyrka — och det är vår bygdekyrkoarkitekturs storhet — som *helt* överensstämmer med någon annan.

När dessa kyrkor byggdes, tillämpade man den estetiskt tilltalande oskrivna lagen, att den ena kyrkan fick inte bli den andra riktigt lik. Att stads-, hundares- och sockenkyrkor i storlekshänseende underordnade sig sin stiftskyrka var helt i sin ordning.

NOTER

Till den uppfattning om Uppsala domkyrkas utseende under höggotiken, för vilken ges uttryck i föreliggande uppsats, kom jag redan 1942, då den byggnadshistoriska undersökningen på domkyrkan utfördes. Resultatet meddelades första gången i en uppsats i tidskriften Byggnästaren 1945 med avsikt att delge de i den då utlysta domkyrkotävlingen deltagande arkitekterna den nya synen på domkyrkan under 1300-talet. Flera arkitekter tillämpade i sina tävlingsförslag det dolda förenklade strävsystemet och av dessa förslag inköptes »Templum upsalense redivivum» (arkitekt SAR Lennart Tham).

Sedan jag därtill inbjudits höll jag i Stockholm inför Uppsala domkyrkas restaureringssakkunniga, vars ordförande då var generaldirektör Gunnar Wejke, 5 dec. 1951 ett med ljusbilder belyst föredrag om min syn på Uppsala domkyrkas yttre resning under höggotiken. Min rapport till Riksantikvarieämbetet om iakttagelserna å domkyrkan är daterad 28 sept. 1951. (D:nr 4517/51.)

Under en studieresa i Frankrike 1955 bereddes jag tillfälle att i Paris med prof. Marcel Aubert diskutera mina resultat, belysta av foto- och ritningsmaterial. Prof. Aubert lämnade mig reservationslöst sin anslutning och hänvisade till några undersökningar, som han själv gjort på franska kyrkor och som fört till besläktade slutsatser.

Jag hade även förmånen att få diskutera det problem, som här aktualiserats, med prof. Axel L. Romdahl. Prof. Romdahls positiva inställning till denna väsentliga fråga för förståelsen av Uppsala domkyrka under höggotiken framkom senare i en föredragsserie, som han i egenskap av guvernör höll i ett antal svenska Rotary-klubbar och där han uttalade att han ansåg arkitekt Thams »Templum upsalense redivivum» vara det förslag, som han för sin personliga del satte främst. Föredraget i Uppsala Rotaryklubb, som jag själv åhörde, hölls 22 april 1947.

Strävsystemet med undertaksbågar å Uppsala domkyrka hade jag förmånen att få diskutera med Kungl. Byggnadsstyrelsens tekniske expert i konstruktionsfrågor byrådirektör Nils Royen. Enligt dennes utsago fanns beträffande hållfastheten ingen erinran att göra.

¹ NILS SUNDQUIST, Fyrpassmotivet i några kyrkor i Uppsala och Uppsala-trakten; årsboken Uppland 1958; *Dens.*, Knivsta kyrkas portal; Uppland 1960; *Dens.*, Trifolium och spetstrifolium i några kyrkor i Uppland; Uppland 1961.

² G. BOËTHIUS och A. L. RÖMDAHL, Uppsala domkyrka, 1258-1435, Uppsala 1935. — Jfr Betänkande med förslag rörande restaureringen av Uppsala domkyrka, Statens offentliga utredningar 1941: 2, Ecklesiastikdepartementet, Uppsala 1941, Pl 2. Jfr anf. arb. sid. 17 f.

³ Till mitt diskussionsinlägg 1959 hänvisas: NILS SUNDQUIST, Uppsala domkyrka på 1270-talet, Uppsala Nya Tidning, julnummer, 1959. — En av S. Söderlind i flera sammanhang uttalad mening att den höggotiska Uppsala domkyrka skulle ha grundlagts vid tiden 1215-1220 (ritningar 1215, byggnadsarbeten 1220), dvs. redan under romansk tid (bl. a. i Historisk tidskrift 1952 och i »Restaurering av Uppsala domkyrka, Förslag avgivet av Uppsala domkyrkas restaureringssakkunniga, 1956») måste helt avvisas. Denna besynnerliga datering är ett olustigt exempel på varhän en feltolkning av de litterära dokumenten om »Uppsala kyrka» kan leda. Hr Söderlind borde ha rådfrågat arkitekturhistorisk sakkunskap innan han publicerade sin åsikt; hans förfaringssätt gör att man helt har förlorat förtroendet för honom. — Framlidne historikern Adolf Schück, som tidigare hävdade att Uppsala domkyrka anlagts på 1260-talet, höll i mars 1957 inför Svenska fornminnesföreningen i Stockholm ett föredrag betitlat »Uppsala domkyrkas tillkomst», där han, efter förnyad om-

prövning av det dokumentära materialet, stannade inför att domkyrkans grundläggningsår vore att förlägga till tiden omkring 1290.

⁴ NILS SUNDQUIST, *Östra Aros; Uppsala stads historia, I* (1953), sid. 413 ff.

⁵ Se planen över domkyrkan i min uppsats i tidskriften *Byggmästaren*, 1945, h. 26, sid. 497.

⁶ Egentligen är det endast hos BOËTHIUS-ROMDAHL, *anf. arb.*, som denna fråga i nyare tid behandlats före mitt inlägg i *Byggmästaren* 1945: Domkyrkan i Uppsala, Några ord om katedralens uppbyggnad under medeltiden.

⁷ Bilden återges bl. a. i F. NORDSTRÖM, *Studier i Uppsala domkyrkas äldsta byggnadshistoria*, Uppsala 1952, plansch mellan sid. 10 och 11.

⁸ BOËTHIUS-ROMDAHL, *anf. arb.*, sid. 145 f.

⁹ BENGT I. KILSTRÖM, *Arnö kyrka; i Upplands kyrkor*, 17 (1948), sid. 90.

¹⁰ Bildmaterialet, huvudsakligen från 1600-talet, över dessa korsträvmurar redovisas i min uppsats i årsboken *Uppland* 1958, sid. 18, 19 och 20. Å bilden sid. 20 ses den norra strävmuren i ett läge, som måste vara feltecknat. Såsom framgår av vissa andra onöjaktigt tecknade detaljer å bilden har 1600-tals-tecknaren ej varit alltför noggrann gentemot verkligheten.

¹¹ Bildmaterial, i huvudsak från 1600-talet, över fyrpassgluggarna redovisas i årsboken *Uppland* 1958, sid. 22, 23 och 25.

¹² SIGURD CURMAN, *Klostrens byggnadskonst; i Svensk arkitekturhistoria*, utg. av AXEL L. ROMDAHL och J. ROOSVAL, Stockholm 1913, sid. 81.

¹³ NILS SUNDQUIST, *S. Eriks tavla i Uppsala domkyrka*, *Upsala Nya Tidning* 7 febr. 1942.

¹⁴ En annan bild, som kan bli föremål för diskussion, är den bild av en mäktig byggnad i Uppsala, som återges av Olaus Magnus i hans »Historia om de nordiska folken», utgiven i Rom 1555. Olaus Magnus vill med byggnaden i fråga återge det hedniska Uppsalatemplet. Man ser själva tempelbyggnaden, där bakom ett mäktigt torn av rund form, till höger ett stort träd och längst ner i högra kanten ett manshuvud uppstickande ur ett brunnskar. Jag har behandlat denna bild i *Uppsala stads historia, I* (1953, sid. 161 ff., bilden återgiven sid. 162) och där kommit till slutsatsen att bilden återger den forna situationen på Domberget i Uppsala, dit 1400- och 1500-talens historiska författare och krönikörer förlade det hedniska templet. Byggnadsbilden tänkes av mig återgå på domkyrkans västra hälft, dvs. snarast långhuset; tornet där bakom återgår på den på Domberget fram till branden 1702 stående kampanilen. Brunnen är den källa, i vilken människooffer under hednisk tid gjordes, och det där intill stående trädet det evigt grönskande träd, som Adam av Bremen i sin kända beskrivning av tempelplatsen säger ha funnits där. Tempelbilden har drag som påminner om en kyrka av basilikal typ, utan synlig försträvning. Man får i tankarna Uppsala domkyrkas långhus, ej minst därav att partiet mot väster avslutas med torn, gotiskt utformade; möjligt är att tecknaren tänkt sig att Uppsala domkyrkas långhus varit byggnadens äldsta parti och att han trots att detta gått tillbaka till den hedniska tiden. Något säkert kan dock icke utläsas av bilden.

¹⁵ SIGURD CURMAN, *anf. arb.*, sid. 86 ff.

¹⁶ Den av BOËTHIUS-ROMDAHL, *anf. arb.*, sid. 36, rekonstruerade ursprungliga västfronten på Uppsala domkyrka har jag svårt att ansluta mig till; den är alldeles för konstruktivt överarbetad, synnerligast som det efter vad jag kan förstå ej finns säkra belägg för att fronten omslutits av torn på ytterkapellen. — Bilden återges även i *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 45: 3 (1937), sid. 322.

¹⁷ E. H. BERGQUIST, *Strängnäs domkyrka; i Sörmlandsbygden* 1957, sid. 38. Jfr E. BOHRN, *Strängnäs domkyrka; i Sörmländska kyrkor*, 124 (1950), sid. 5.

¹⁸ AXEL L. ROMDAHL, *Linköpings domkyrka, 1232–1498*, Göteborg 1932.

sid. 114, fig. 124. E. Dahlbergs teckning av västpartiet m.m. återges anf. arb. sid. 110, fig. 120.

¹⁹ AXEL FORSSÉN, Varnhem, Svenska fornminnesplatser, Nr 8, Sjätte upplagan, Lund 1959.

²⁰ AXEL L. ROMDAHL, anf. arb., sid. 139, fig. 151.

²¹ MARCEL AUBERT, Notre-Dame de Paris, Paris 1920. — Jfr H. CORNELL, *Gotiken; i Bonniers allmänna konsthistoria* (1935), sid. 37, bild a.

²² Jfr ERNST GALL, *Die gotische Baukunst in Frankreich und Deutschland. Teil I, Leipzig 1925; katedralen i Sens (sannolikt), p. 362, fig. 182; Notre Dame i Paris, korets ursprungliga tillstånd, p. 370, fig. 192; katedralen i Laon, p. 372, fig. 195; klosterkyrkan St. Germer, sid. 357, fig. 174, stråvbågar under empörvåningens tak (exteriörbild, p. 151, fig. 55, Tafel 21).*

²³ ERIK LUNDBERG, *Byggnadskonsten i Sverige, Sengotik, renässans, 1400–1650*, Stockholm 1948, sid. 95, övre bilden.

²⁴ SIGURD CURMAN, anf. arb., sid. 71. — Sektion genom klosterkyrkan ses hos A. FORSSÉN, anf. arb., sid. 47.

²⁵ SIGURD CURMAN, *Cistercienserordens byggnadskonst, I, kyrkoplanen*, Stockholm 1912, sid. 64.

²⁶ RICHARD KRAUTHEIMER, *Die Kirchen der Bettelorden in Deutschland, Köln 1925 (Deutsche Beiträge zur Kunstwissenschaft, 2, herausgegeben von Paul Frankl).*

²⁷ Vid F. Nordströms disputationsakt om Uppsala domkyrka våren 1952 uttalade andre opponenter doc. R. Zeitler att Uppsala domkyrkas arkitektur präglades av »dominikansk fromhet».

En översikt över de tyska franciskan- och dominikankyrkorna ges i R. KRAUTHEIMERS studie »Die Kirchen der Bettelorden in Deutschland» (1925). Den förenklade arkitektur, som nämnda kyrkor präglas av, framgår vad rör exteriören bl. a. av franciskankyrkorna i Erfurt (Tafel 43), Angermünde (T. 41), Rothenburg ob der Tauber (T. 21), Würzburg (T. 19), Esslingen (T. 11, 18), Regensburg (T. 17) och Erfurt (T. 13) samt dominikankyrkorna i Erfurt (T. 44) och Regensburg (T. 24).

Som exempel på motsvarande stram innerarkitektur inom de båda tiggardordnarna må nämnas franciskankyrkorna i Prenzlau (T. 1), Regensburg (T. 2), Münster i W. (T. 14), Dresden (T. 16), Rothenburg ob der Tauber (T. 22), Fritzlar (T. 32), Köln (T. 34), Soest (T. 37), Münster i W. (T. 38), Erfurt (T. 42), Berlin (T. 45) samt dominikankyrkorna i Regensburg (T. 6, 25), Esslingen (T. 7, 23), Erfurt (T. 12), Halle A. S. (T. 15), Neu Ruppin (T. 39) och Prenzlau (T. 40).

Av de nu nämnda kyrkorna äro ett antal basilikor, andra hallkyrkor. Tillkonsttiden är varierande, i regel från 1200- och 1300-talen, men då traditionerna från högmedeltiden levde kvar även under senmedeltiden, visa även de senare exemplen tiggarmunskordnarnas fortsatta oavvisliga krav på stramt, nästan asketiskt språk i deras kyrkors resning.

Några exempel på cistercienskyrkor från 1200- och 1300-talen i Tyskland återfinnes i WILHELM PINDER, *Deutsche Dome des Mittelalters*, Stuttgart 1955, (i serien Die blauen Bücher): Doberan, sid. 13 och 107; Chorin, sid. 88 och 106; Pelplin, sid. 85 och 110. Jfr ANTON SPRINGER, *Handbuch der Kunstgeschichte, II, Mittelalter*, Leipzig 1913: Heisterbach sid. 145; Riddagshausen, sid. 156.

En översikt över de franska cistercienskyrkorna ger MARCEL AUBERT i »L'architecture cistercienne en France», Paris 1943: Vaucelles (Villard de Honnecourts plan), sid. 225; Léoncel, sid. 239 och 249; Pontigny, sid. 252 och 253; Ourscamp, sid. 263; Noirlac, sid. 270; Les Chatelliers, La Chalade och Fontainejean, sid. 274 och 275 (slutna »triforier»); L'Epau, sid. 293 och 301; Les Vaux-de-Cernau; Loc-Dieu, sid. 361, och La Benissons-Dieu, sid. 377.

Huvudparen av de nu nämnda cistercienskyrkorna ha tillkommit under romansk tid, 1100-talet, men några äro att hänföra till ungotisk och höggotisk tid, 1200- och 1300-talen. Genom hela den cistercienska byggnadskonsten, när anläggningarna än tillkommit, går en strävan till stark arkitektonisk förenkling.

Då jag har för avsikt att i specialuppsatser behandla Uppsala domkyrkas arkitektoniska särart, särskilt dess femkapelliga kapellkrans, dess synliga och dolda tryckmurar mot stumt »triforium» samt dess kapellmellannuror som försträvningsbaser, stannar jag nu vid de hänvisningar som gjorts.

Några arkitekturhistoriker, som sett mina rek.-ritningar till Uppsala domkyrkas höggotiska byggnadskropp, ha uttalat att den yttre kleristoriearkitekturens »magerhet» kan väcka tvekan rent estetiskt. Säkert är att denna tveksamhet beror på en viss portion av fördomsfullhet, då man så starkt vant sig vid 1600-talets öppna strävågar, för att inte tala om det historiskt alldeles falska strävsystem, som Zettervall genomförde och som delvis, ehuru i stympad form, finns kvar än. Vad nu anförd tveksamhet angår är det intressant att ett förslag i 1945-1947 års restaureringstävling, som byggde på kleristoriets frihet från synligt bågsystem — att märka är att i detta förslag inte ens de synliga tryckmurarna å korkapellkransens västmurar voro medtagna! — fick högt vitsord av prisenämnden och av densamma inköptes. Förslaget, som ovan nämnts utfört av framlidne arkitekt SAR Lennart Tham, finns avbildat i årsboken *Uppland* 1947, sid. 141.

²⁸ Flera ärkebiskopar (Stefan, Jarler (?), Lars m. fl.) kommo ur munkordnar. Uppsalakapitlet hade vid slutet av 1200-talet starka förbindelser med dominikanorden. Ärkebiskop Johan (1289-1291) var prior i Sigtuna dominikankloster innan han 1286 valdes till biskop i Åbo. 1289 intog han ärkestolen i Uppsala. Framhållas må tillika det starka intresse som domprosten i Uppsala Andreas And ägnade dominikanerna. Detta tog sig bl. a. uttryck däri att sigtunadominikanerna i det av Andreas And i samverkan med ärkebiskop Nils Allesson 1302 stiftade Helgeandshuset i Uppsala inrymde en »filial» för dominikanerna, kanske främst från sigtunakonventet. Se GUSTAV ÅSBRINK-KNUT B. WESTMAN, Svea rikes ärkebiskopar, Stockholm 1935, sid. 85 f., och, beträffande Helgeandshuset, ULRİK QUENSEL, Några anteckningar om sjukvårdsanstaltarnas i Uppsala historia (Uppsala universitets årsskrift 1926, Program 1), Uppsala 1926, sid. 7 f. »— domprosten Andreas kunde år 1310 åt kringresande dominikanbröder upplåta en byggnad på inrättningens gård, med sovrum, stuga, kök och celler». Jfr också S. LJUNG, Uppsala under yngre medeltid och vasatid, Uppsala stads historia, II (1954), sid. 196 f.

²⁹ Upplands kyrkor, 107 (1962), sid. 8.

³⁰ OLLE KÄLLSTRÖM, Mäster T och Uppsala domkyrkobygge, Fornvännen 1943.

Ritningar efter förf:s anvisningar av Ola Ehn.